

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

TOIMKOND: J. AAVIK, A. R. CEDERBERG,
M. J. EISEN, O. LOORITS, J. LUIGA, J. MARK,
J. MÄGISTE, E. NURM, A. SAARESTE, FR. TUGLAS

TEGEV TOIMETAJA J. V. VESKI

KAHEKÜMNE-ESIMENE AASTAKÄIK
1927

EESTI KIRJANDUSE SELSTI KIRJASTUS

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1927

XXI AASTAKÄIK

№ 2

Ferenc Herczeg ja tema kirjanduslik toodang.

2

Herczegi probleemid ja nende esitusviis. H. käsitleb oma töödes sotsiaalseid, seltskondlikke ja rahvuslikke probleeme, s. o. vähemate või suuremate inimkogude küsimusi, samuti kui isikliku inimese probleeme. Tema teos on ikka teatava elunähtuse lahendamisele sihitud. Ometi ei tungi H-i tööst kunagi tendents silmatorkavalt esile. H. on külma objektiivsusega, peaaegu ükskõikne, kui ta meid tutvustab enam või vähem väärtuslike inimeste iseloomudega, pahedega või voorustega, mis on sotsiaalse ühiselu loomulikud tagajärjed. H. ei võta sündmuste ega inimeste suhtes seisukohta. Ta ei moraliseeri, vaid ainult näitab. Kui esiletoodud väidete tõttu tekib lugeja hinges kirjaniku dokumentide mõju all teatav meeoleu, siis tähendab see juba iseenesest, et peenelt peidetud tendents on eesmärgile jõudnud. Teos on täiesti oma kohustuse. Öeldakse, et mingisugune ükskõikne asjalikkus — „impassibilit “ oma teoste kangelaste ja teemade vastu on H-i iseloomustavam omapärasmus ülesseatud probleemide tendentsi maksmapanemises, samuti kui nende tunnustamise p udes.

Mille ümber liiguvad H-i probleemid? Neid võib kõiki ühele redutseerida: see on mehe ja naise vahekord teineteisega. See on igaviku küsimus, mis iga mütoloogia alul esineb, Aadama ja Eeva vahetpidamatult kestev võitlus, mis on vahel kom odia, vahel trag odia, aga määramatu teemav imalusi on pakkunud kunstidele ja tulevikuski pakub käsikäes inimeselu arenemisega. Mainitud vahekorrast võib tuletada ka H-i probleeme, ja ta uurib tõesti asjatundja osavusega seda mõju, mida naine avaldab mehesse ja  mberp ordult. Mees ehitab perekonda, arendab ühiskonda, teeb ajalugu. Selles tegevuses inspireerib teda aga juhtivalt, heas või halvas suunas, naine.

Mainitud vahekorra väljendamiseks on H-ile tarvilik aga raam, mis sisaldab üksikuid tõusetatud juhtumusi. Perekond, seltskond, rahvus, inimkond pakub H-ile selle raami, mille kaudu ta teosed muutuvad sotsiaalsete olukordade reflekteerivaks peegliks, joonistusteks ühiskonna elust.

Sotsiaalne raam on osalt olevikust, osalt minevikust välja lõigatud. Järelikult peame tutvuma H-iga kui ühiskondlike ja ajalooliste teoste kirjanikuga. Tema novelle, romaane ja näidendeid on mõlemas žaanris kirjutatud.

Neis žaanrides avaldub ühteviisi H-i meisterlik kirjan-
duslik tehnika. Olgugi et tema fantaasia — ja selles
suhtes on just ungari kirjandus väga nõudlik — ei ole
küllalt vaheldusrikas, võitis H. siiski publiku lugupidamise
ning tõsisema arvustuse tunnustuse eriti oma hingeana-
lüüside peenusega, fihiskondlike joonestiste kindlusega,
tabavusega ning elavusega. Üldiselt kiidetud on teiselt
poolt H. karakterite loomise oskus ja jutustusviisi kunsti-
pärusus, mis ungari keele meisterlikus käsitlemises tal
üleva stiiliga on väljendatud.

Kui ühiskonna-elu küsimuste käsitlejat huvitab H-it
eeskätt kõlbluselu. Naise ja mehe vahekorra probleem
meelitab kirjaniku kergesti libedale teele. H. seisab aga
osavalt ikka kaugel nende võimaluste kasutamisest, mida
erootika võib pakkuda. Ta ei satu kunagi pornograafiasse
ja esineb seega tüübilise ungarlasena. Ungarlast iseloo-
mustab, et ta on puritaan, häbelik ja et ta suguelu on
terve. Ilusaks kiituseks on H-ile, et ta on üks maailma-
kirjanduse maitsekamaid kirjanikke. Tema toodangus ei ole
ainustki rida, mida ei võiks ka noorem põlv lugeda. See
on seletatav kõige suurema enesevalitsemisega, korrektsu-
suga, kõrgesti arenenud peenusega, kaasasündinud ning
õnnelikult kasvatatud maitsetundega, mis on H-ile nii
iseloomustavaiks külgedeks. Nagu haritud inimene ei
sõima kunagi, vaid oskab ennast valitseda kõiksugustel
tingimustel, samuti oskab H. nõnda kirjutada, et elu muda,
elu varjuküljed, brutaalsed kokkupõrked esinevad tema
teoseis kaetuina. Nende siluetid paistavad ainult ridade
vahelt välja. Haruldane oskus, millega neist möödub H.,
on üks tema kiidetavamaid häid omapärasusi.

Herczeg kirjutab romaanis „Kuldviinul“ ühest koerast, kes
„talupojakoerast“ on ümber harjatud „salongikoeraks“. Samuti on H. salongi-
eluks ümber muutnud elu mudase realismi. Selle teostamisel on tal kahtlemata kaasa-
aitajaks

olnud see sõnavara, millest tema stiil on kujunenud. H-i leksikonis on iga sõna valitud, puhastatud, kaalutud. H-i mõtted on puhtad, järelikult ka ta sõnad seesugused. Peaaegu imestamisväärne on see oskus, millega ta neid ühte liidab. Harva esineb mõni konarus. Stiilitehnikat on ta Lääne kirjandustest, eriti prantslastelt õppinud; see on aga oma sündinud talendi teene, et H. ungari kirjanduses omab aukohta stiilimeistrite seas. Ta stiil on kunstilisuse täiuslikkus. Lause-ehitus on korrektne, keeleinstinkt õige. Pildid uued, värsked ning võrdlused arusaadavad, tabavad. Lühemaid lauseid, „style coupé“, esineb vahel pikemate perioodidega vaheldudes. Lugejale jääb H-ist lõpule viidud taidelise ümmaruse ning täiuslikkuse mulje ikka järele. Tal on omapärane, järeleaimamatu — eht Herczegi stiil. Kui ungari keele foneetilist ja süntaktilist ehitust võib arhitektuurist võetud pildiga — romaanistiiliga võrrelda, on H. selle keele ainetega renessansistiili välja arendanud.

Stiilist tuntakse inimest. Ja H-i mainitud objektiivsus kaob tema stiili ligema uurimise puhul: nagu astuks külm H. ühe sammu ligemale, nagu näitaks ta natuke rohkem iseennast, nagu sulaks tema jääne isikusetus. Tema stiilis ilmub vahel nimelt spetsiaalne H-i ironia, mis kerge pilkamisega esitab ühiskondliku elu igavaid konventsioone, seltskonna-tüüpide naeruväärilisust või nooruse kergemeelsust. Paistab, nagu „tout comprendre c'est tout pardonner“ oleks H-i andeksandev isiklik arvamine inimeskonna väikluse kohta, olgugi et ta sellest hea meelega ning tihti kirjutab satiiri, küll ikka peenemal määral, eriti seltskonnaelu kummaliste omapärasuste kirjeldamiseks. Siiski ei ole ta armuta arvustaja, vaid laseb sagedamini välja paista oma huumorit või vahest südantliigutavat tundlikkustki. Vesine sentimentaalsus puudub aga H-il; tema tundlikkus avaldub ülevas kaastundmuses inimeste vastu, eriti kui ta kirjutab vaestest, õnnetuist ja lastest.

Kui kõnelda H. teoste ülesehitamisest, s. o. sisemisest stiilist, siis paistab silma ta konstrueerimisand. Novell, romaan või draama on selge ning loogilise kava järele ehitatud. Ekspositsioon köidab lugeja tähelepanu, mida tõstab jutu teemade rikkus ja jutu arendamise osavus. Matemaatilise täpsusega areneb tegevus, et teatud punktil kindla resultaadiga lõppeda. Sellest järgneb, et H-i teosed on võrdlemisi lühikesed. Puuduvad pikad kirjeldused, tegelaste eneseuurimine, üleliigne lüüriseerimine ja venitav sentimentaalsus, kirjaniku subjektiivsed seisukohavõtmised.

Selle asemel tarvitab H. stiili peenemaid värvinguid, hästi valitud pilte või võrdlusi. Ta laseb tegelasi endid rääkida, mille tõttu areneb loomulikult dialoog. H-i osavus, dialooge esitada, on kuulus. Ungari moodsa novelli meistriks on ta just selle kaudu saanud, et novellides mängib peaosad dialoog ning dramaatiline pingutus. Lugejale tundub, et ta ei loe novelli, vaid tema silmade ette kerkib lavamäng.

Herczeg töötab lihtsate abinõudega. Idealiseeriv romantiline paatos ja üksikasjalik realistlik täpsus ei ole tema võtted. Ta on elupärane ja seisab puhtama moraalse aateilma teenistuses, on instinktiivselt tugev ning terve, kes loomulikult protestib dekadentsi vastu. Nõrkused kaovad, moraal võidab. Klassilise lihtsuse ning selgusega mõjub ta ja kui iseseisev võimumees, kui tugev individuaal vaatab ta kõiksuguse inimliku kannatuse või rõõmu, langemise või suuruse, headuse või halbuse peale.

Säärane teemade käsitusviis, säärane keele stiliseerimine on loogiliselt seletatav nende inimeste iseloomust, kes esinevad H-i teostes, ning selle ühiskonna elu kombeist, kuhu H. nad paigutab.

* * *

Herczegi teoste karakterid ning ühiskonna-elu kirjeldus. Herczeg on suurepärane and mitte ainult inimese joonistamises, vaid ka kujundamises. Tema mees- kui naiskarakterid on selgelt rajatud. Need ei ole aga ainult elutud, pronkskujude sarnased mehed või lumivalgete marmorkujude sarnased naised. H. näitab — kui moodne psühhoanalüütilise romaani meister Ungaris — nii mehe kui ka naise hingeelu. Ta näitab orgaanilises ühenduses kogu Ungari elu. Ta on kõige pealt selle kirjeldaja ja tunneb põhjalikult ungarlast, ta on eeskätt ungari mehe ja naise iseloomu väljendaja.

Herczegi meestüüp on energiline, tõsine, mehelik, kes on harjunud valitsema, ikka esimeses reas seisma. Meelendi on H. noobli, korrektse „klubi-inimese“ iseloomustaja, kes on pärit aadlisoost või peenemast kodanikuseisusest. Nad kõik on „suure stiili inimesed“: anderikkad teadusmehed, kunstnikud, kõrgemad sõjaväelased, riigimehed, politikategelased, suurmaaomanikud. Huvitav on, mis H. ise ütleb. Tema noorusea husariohvitseri sõprade terve, tugev mehelikkus inspireeris talle mitu meestüüpi. H-i meestüüpide kangelasmehelikkus mõjub tõepoolest isegi lugejasse nõnda, et instinktiivselt tahab neid eeskujuks võtta.

Nendega paralleelselt ilmub naine: ilus, terve, mõistlik, ikka armastaja, aga energiline, edasipüüdev, tubli ungari ema või abikaasa.

Esineb ka nõrku mehi ja nõrku naisi. Nõrgad, kerge-meelsed mehed on H-i teostes naeruväärilisteks, pilgata-vaiks tehtud ja kõva tsensor on H-i langevate, nõrkade naiste vastu. See on teine naistüüp: pehmed, kameeleoni-liselt muutuvad, kavalad, kassiarbastusega. Nad aina mängivad mehega, harilikult väärtusliku mehega. Kui on juba hilja, siis alles panevad pettunult tähele, kes oli see mees, kelle kaotasid.

Alguses ei leia idealiseeritud mees ning naine H-i teostes teineteist. Vahele segab end harilikult alaväär-tuslik mees või naine. H-i töödes võib aga reeglipärasu-sega konstateerida, et tekkinud konflikti järel lõpeb romaan või draama, s. o. neisse võetud moraalne probleem, lahen-dusega: kes on teineteist väärt, saavad kokku. Niiviisi on rikutud moraalne ilmakord jalule seatud ja lugejagi soov rahuldatud. Langenud mees või naine läheb sise-mise puhastamise (Katharsis) teed ja kergemeelsest patu-sest võib seltskonnale tubli liige saada, usina töö kaudu. Vahel on aga sümpaatilise kangelase patt moraalse ilma-korra vastu nii suur, et ta peab langema. Nii sünnib siis tragöödia, mida H-i töödes aga vähe ette tuleb. Tõsisema ja sügavama traagikani läheb H. nimelt harva.

Iseloom võib muutuda. Lunastuseväärt on aga ainult see, kes teeb seda moraalse parandamise suunas. Kes näeb paremat eesmärki, aga ei jälgi temale, peab kaduma. Tugev mees eelistab oma kohusetunnet üle kõige ja saab võidu oma kire üle. Tabavalt on väljendanud ungari mehe hingelaadi selles suhtes H. Naine on kui nõõp; on ta kadunud, leidub teine, võimalikult parem, ütleb rahivalaul, olgugi et mees naise pärast hingeliselt palju kannatas.

„Paganate“ peakangelane preester Márton seisab vastu Puszta-proua meelitustele, et ainult oma ülesannet täita. „Kuldviili“ professor Arató aimab oma naise truudusetust. Sõna lausumata läheb ta ilmasõja ajal Karpaatidesse soe-tõbiseid ravitsema; tema onupojad, kes onu abikaasat senini lapselik-idealistslikult armastanud, lähevad haigeina lahinguväljale, et võimalikult ruttu langeda.

Herczeg paigutab oma kangelasi ning laseb mängida oma jutustusi peenemas seltskonnas, ungari gentry (keskaadli) või jõukama kodanikuseisuse ringis. Leivaküsimusest, „sotsialistlikkudest probleemidest“ jääb ta eemale. Tema teosed mängivad polsterdatud uste taga, salongides, kus

toredad vaibad summutavad igasugused teravad hääled. Olgugi et H-i teostes on õhk täis dramaatilist pinevust, ei leia ta omeli sügavamaid kokkupõrkeid seltskonnaelus. Sellepärast puudubki neis traagiline joon ja seltskonna-elu kirjeldus piirdub ainult ülema rahvakihi elust võetud erutavate lugude jutustamisega. Antiikse tragöödia asemele astub moodne skandaal ja traagilise konflikti asemele skandaali perekondlik, diskreetne likvideerimine. H-i teoste salongides on õhk täis skandaalivõimalusi, sumbunud, nagu Ungari pusta kuumal suvepäeval, kus temperatuur kõrvetab, inimesed ja loomad leitse mõjul maha langevad, mustad piksepilved kogunevad ja atmosfäär elektripingest ikka enam ja enam dünaamiliseks muutub; lõppeks sööstub valla kohutav suve-äike.

Tunni aja pärast on taevas jälle sinine ja kõik elab värskemalt edasi. H. käsitleb oma seltskondlikust elust võetud töödes samuti sarnast tunniajalist skandaali-äikest. Kuid kirjanik ise ei suudaks ära kannatada, kui pikne mõne ta kangelase surnuks lööks, ja ta serveerib viimaks romantilise publikumi rõõmuks rahuldava lõpu. Mõned read, mis H. kui lavastaja näidendi „Sinirebase“ esimeses vaatuses kirjutab, iseloomustavad teravalt kirjaniku vaatenurka, tema elu põhimõtteid: „Buda mägede ümbruses asuva peene suvila vastuvõtte-tuba. Korteris sissesead osutab majaperemehe rikkust, kunstilist maitset, mugavusearmastust ja konservatiivseid kalduvusi. Heledad tapetid, tore inglise mööbel, vähe, kuid valitud kunstiteosed... Klaver, istemööbel väikese laua ümber, laual suvelilled, sigaretid, tikud bulonjeel.“

Seda ilma näeb H., ja mitte kadestavana ega satiirilise vaatelejana, vaid kui kõigi nende maapealsete varade mõnustuste nautija. Ta kaitseb seda ilmakorda, mis on tema ilmavaate järele õiglane, loomulik, hea ja ilus, ühtlasi tema kunsti inspireerivaks normiks.

Herczegi töödes valitseb enamasti sotsiaalne tuulevaikus. Härrad kui ka teenijaskond on rahul oma seisukorraga. Vahel katsub ta aga sügavamale minna ja ironiseerib moodse seltskonna-elu väikluse üle, tungib tema varjukülgede kallale. Ajalehe korrupsioon, onupojapolitika liialdamised, „tööstusrüütlite“ hangeldamised, naiste kõlbluse langemine, abielurikkumine ja ungari gentry tulunduslik ning sotsiaalne kriis on tema armsad teemad, millede kaudu ta ennesõjaaegse ungari elu truu kirjeldamisega ahvardas Ungarit ligineva kokkuvarisemise varipiltidega: kui ei tule puhtamat elu, järgneb paratamata surm. Keeva,

ümbermuutuva seltskonna-elu haiguste sümptomeid on ta tähele pannud, arvab aga, et selle haige organismi päästmine on võimalik ning tarvilik. H. arvas, et ungari haige seltskondlik organisatsioon on vanade tegurite: gentry, aristokraatia ja kodanikuseisuse parandamise kaudu võimalik. Seepärast on ta konservatiivne, pigemini konserveerija. Tema järel esinevad kirjanikud, kellede teooria on: Ungari radikaalne parandamine võib ainult talupoegade tugeva kihi kaudu sündida demokraatilises suunas.

Sellest hoolimata aga, et H-i teemad on ülema rahva-kihi elust võetud, tunnustab ta täiel määral austust töö vastu. Kindel moraal ja agar töö, need on alused, millel baseerub H-i poolt ehitatud ilmakord. Tema aristokraatlikkus, peenus, maitserikkus tuleb sellest, et tema kangelased on peaaesjalikult vaimutõelised. H-i iroonia ja satiir tabab just neid, kes on selles miljöös parasiidid. Pankrotiks jäänud ungari aadlimehe jaoks jääb ainult üks tänulik lahendus: agara tööga kodus või välismaal uut elu alata („Soolill“, „Väljarändaja“, „Isamaavõitja“). Onupoja-politika asemel tarvis jälle varandust muretseda, et saada esiisade sarnasteks, kes veriseis lahinguis kaitsnud isamaad.

Ungari gentry kergemeelsema või õigemini dekadentse elemendi eluviisi on kirjeldatud Gyurkovicsi tsükluses („Gy. tütre“, „Gy. pojad“, „Gyurka ja Sándor“). Kuidas üks ema seitsmest tütrest osavalt lahti saab ja kuidas arenevad lõbusa tudengiela järele tõsisteks mees-teks ühe pealaest jalatallani tubli ungari ema, proua Gyurkovicsi viis poega ühes Lõuna-Ungari kõige kuumaverelisemate ja temperamentlikumate aadlimeeste hiilgavast, kergest, aga ka töökast elust valitud iseloomustava kirjeldusega, on selle tsükluse sisu. See ei ole mitte ainult lõbustavate, osavalt jutustatud sündmuste kogu, vaid pigemini sätendavate satiiride seeria ennesõjaaegsest, patriarhaalsest ungari provintsielust, täis päiksepaistet, mis ei tule enam tagasi.

Romaan „Zsuzsa Simon“ käsitleb julgemat probleemi. Juba üks preili Gyurkovics on ainult suure raskusega ja järjekorda mitte kinni pidades tanu alla sattunud. Mitte sellepärast, et ta ei oleks võinud, vaid et ta ei tahtnud seda — oma „naisiseseisvuse-püüde“ pärast. Vallalise, mõistliku noore leivateenija-neiu rasket seisukorda puudutab ka romaan „Võõraste seas“. „Zsuzsa Simon“ on kaheksas Gyurkovicsi tütar, kes saab varemini naiseks kui abikaasaks.

See küsimus pole meie aja preilidele enam nii keeruline. XIX sajandi keskpaigu on prantslane Flaubert moodse

aja, kõrvalarmastust ihkaja „arusaamatu“ naise meisterliku kuju loonud romaanis „Madame Bovary“. Hii romaan „Zsuzsa Simon“ näitab kõlbluselu arenemist, õigemini lagunemist: naiste vooruse edasikestva langemise kaudu ühiskonnaelu destrueerumist. „Zsuzsa Simon“ on enam „Madame Bovary“ õige tütar, kui kange ungari ema, proua Gyurkovicsi oma.

Zsuzsa ema on surnud, ta isa, pansioneeritud husari-kolonel, absoluutselt korrektne ungari gentleman, saab aga hobustest rohkem aru kui noore tütarlapse „hinge-elust“. Pariisist tuleb külla sugulane, kunstnik, ja ühel kevade-õöl kuulutab noore Zsuzsa kuum veri: algab uus ajajärk neidude elus, tuleb XX sajand.

Hiljemini leiab Zsuzsa küll väärilise mehe, kes temast vanem, kõike arusaavam. Asi on kortas; sündinud on naisvabadus, üheõiguslus mehega. Mis seni ennekuulmata patt oli konventsioonide, moraali, kommete vastu, ei ole enam just meeste poolt halvakspeetav. Ja Zsuzsa Simon'ite arv hakkas ikka enam kasvama... Pärast sõda ilmunud V. Margueritte'i kuulus meie aja „poissmehetari“ eluviisi kujutav romaan „La Garçonne“ näitab tasapinda, kuhu meie moraalsed vaated „Madame Bovary“ „Zsuzsa Simon“ — „La Garçonne'i“ kaudu on langenud. Ei ole huvita konstateerida, et samal ajal on ühtlasi terve ilmakord analüüsis, vahest anarhias. Ajalugu õpetab, et ajajärgud, kus naisideaali kõrgeks peeti, on ikka olnud konstruktivsemaid, ilusamaid aegu. Rooma kiriku dogmas „immaculata conceptio Virginis Mariae“ — Maria neitsilikkuses peitub lõppematu moraalne jõud, mille hävitamine sünnib meie silmade ees.

Romaan „Szabolcsi abielu“ on samm edasi: noor abielupaar, kus abielupooled vastastikku teineteist petavad. Pere-konna puhtuse kadumisega variseb kokku organiseeritud ühiskond. Rooma kirik teab väga hästi, mispärast ta abielurikkumist andeksandmata patuks — surmapatuks kuulutab ja mispärast nii kangesti keeldub abielu lahutamast.

„Hingeröövimine“ näitab naisabikaasat, kes oma nõrkuses on libedale teele sattunud, sest tema mees ei toetanud teda kriisi hetkel. Romaan süüdistab meest, „hingeröövijat“, naise langemises. Sarnaste teemade variatsioon on käsiteldud „Kuldviivulis“, „Sinirebases“, „Tilla's“ ning „Sirokkos“; sel põhjusel on nad üldisema huviga. Selles peitub ühtlasi seletus, mispärast nende edu ka välismaail kõige suurem oli.

* * *

Herczegi ajalooline ilmavaade. Nagu olevikugi ühiskonnaelust võetud kirjeldustes, huvitab H-it ta ajaloolistes teostes inimene, eriti tema hingestruktuur rohkem kui ajaloo välised tegurid. Meeleldi otsib ta ajaloolise tähtsusega probleeme, mis tekivad võimalikult ilmavaadete muutumise või kokkupõrkamise ajal. Ta on pea esimene kirjanik, kes ungari ja üldise ajaloo sündmuste vahel sidemeid otsib, ja on seega Ungari ning Euroopa ajaloo ühtekuuluvuse poeetiline väljendaja. Teiselt poolt toob ta, nagu professor J. Horváth konstateerib, ungari ajaloolise romaani zaanrisse selle kaudu uudist, et paneb maksma ajaloolist iseloomu, ilma et see silmatorkav oleks. Ta ühendab luulet ja aja omapärasust nõnda, et ei satu romantika pateetilisse ega väära ajaloolisse ilmavaatesse ega ajaloolise realismi õpetlikku maneerlikkusesse.

Herczegi ajalooline toodang on küll mineviku poeetiline vaatlemine, aga ajalooliste teemade ja kirjaniku isiklikkude arvamiste vahel leidub ikka ühist ja teosed olevad palju H-i oma aja aateist. H. ise on pärit ajajärgust, mil Ungari raske kriisi üle elas. Vist sellepärast käsitleb ta, teadlikult või instinktiivselt, Ungari ajaloost eriti kriisi-ajajärgude sündmusi. Romaan „Paganad“ on paganuse ja ristiusu võitluse pilt, „Elu värav“ käsitleb Ungari-Türgi kokkupõrgete raskemat momenti, „Kahanev kuu“ aga türklaste võimu langemist ja Ungari tõusvat jõudu ning optimismi. Draama „Brigaadidülem Ocskay“ mängib XVIII sajandi algusel, „Ferenc Rákóczy II“ vabadusevõitluse ajal, mis juhitud Habsburgide vastu. Ta näitab, kuidas isiklikkude huvide pärast vabaduskangelane äraandjaks muutub ja Rákóczy lipu langemisega tuleb „rahvusliku langemise aeg“.

„Seitse sakslast“ ning „Must ratsanik“ näitavad Ungari sakslaste riigitruudust, kui a. 1848/49 Austria tahtis Ungarit hävitada, just vähemusrahvuste sisemiste mässude kaudu. Näidend „Sild“ väljendab Ungari reformeerimist XIX sajandil ja krahv St. Széchenyi elu traagikat. „Vaeslaps kuningas Ladislaus“ iseloomustab XV sajandi troonipärimis-kriisi, ometi võib temas ilmasõja tegelasi ära tunda. „Babahu“ on verine satiir, mis barbar-rahvaste nimede all käsitleb Ungarile pärast ilmasõda tehtud ülekohut.

Maailma ajalugu inspireerib ka H-i draama „Bütsants“, mis tutvustab „tõhe kokkuvariseva ilmariigi viimse 24 tunniga“ ja on üks H-i meistriteostest. See ja romaan „Paganad“ on H-i geeniuse surematu väärtusega ajaloolised teosed ja teenivad ligemat analüüsi.

„Paganates“ tutvume „sub specie aeternitatis“ ungari rahva hingega, tema iseloomuga ja Ungari looduse iluga. Romaani teema on võetud paganuse viimase suure mässu ajaloost (XI s.). Kogu Ungari on juba ristitud, ainult lõunapustades elab veel nomaadivahaduses petseneegide suguharu, kes ootab tagasi õiget pealikut, Alpärit. Alpär on aga toomhärra, nimega Márton (ristiusu järele) ja lapselõvest saadik preestrite mõju all olnud. Ta võtab kuulda pusta kutset, jätab kloostri, et oma rahva etteotsa astuda ning teiste madjari pealikutega kristlasi-võõraid välja ajada. Lühikesele, hiilgavale võitlusele järgneb traagiline lõpp.

Meisterlikult on tabatud romaanis ülemineku-aja iseloomukirjeldus. Kuningriik — ristiusk, poliitiline ülevõim — kultuur võidab vananenud suguharudelid ja paganuse. Poliitilistest huvidest kristlasteks saanud ungari härrad, sügav-usklikud kristlased — enamalt jaolt võõrad preestrid, lapsed ja naised, teiselt poolt sõdurid, talupojad, töölised, kalurid, kes käivad küll tihti kirikus, kuid ebausklikult austavad vanu jumalaid. Paganuse psüühi meisterlik joonistus ilmub meisterlikult kandlelõojate, paganusepreestrite iseloomus, kes ei usu enam oma ebajumalaid. Kardetakse küll kõiksuguseid jumalaid: „kahvatut“ Kristust, Allah'd, pagan Okkán'it, kuid ei austata neist ühtegi. Kahele poole usklikkude kahtlane ülespidamine, uue usu levimine, paganate vastuseis, nomaadielu varemell arenev tsivilisatsioon on trüit kirjeldatud.

Klassiliselt tabatud on ka noore preestri Mártoni hinge arenemine: võitlus ristiusu ja paganuse instinktiivse mälestuse vahel. Talle tehakse ülesandeks oma rahva juurde minna misjonitööd tegema. Petseneegide pealik, Sheruzad, on naine. Márton peab tema juuksed ära lõikama ja Aphrodiite marmorkuju, mida rahvas Doonau kaldal metsades kui ebajumalannat austab, purustama. Márton täidab ülesande, kuid tuleb muutunult kloostriisse tagasi. Petseneegide laagris ärkab tema hinges oma misjoni teadlikkus: paganate etteotsa astuda. Aga Sheruzadi armastuse tagasilükkamisega on ta oma traagika seemne külvanud. Ta ei kuulnud ainult pusta kutset, ei saanud ainult jälle nomaadiks, vaid ka meheks, sest armastus on ärganud ta südames ühe vägeva ungari kristliku herra tütre, Bütsantsis kasvatatud Zenobia — Ängyika vastu. Neiut kahe sakslase vastu kaitstes saab ta mõrtsukaks. Ta on nõus ära kannatama preestrite poolt talle määratud karistuse: avaliku peksu kirikus. Märgates aga ainust meest, keda ta vihkab, saksa

rüütli, ning ainust naist, keda ta armastab, Zenobiat, puhkeb tema hinges revolutsioon. Paganus on võitnud: ta on ülbe paganapealik, kes ei taha minna taevasse, mis on „täis sakslasi ja itaallasi“, vaid põrgusse, kus on koos isa, Árpád ja uhked ungari pealikud. Árpádi pojapoegade huvides tungib ta võõraste kallale. Aga Árpádi pojad on ettevaatlikumad. Ristiusu võit, tema mõju inimeste südamesse on suurepäraselt ja liigutavalt kirjeldatud. Ainult vürst Levente pooldab paganust, tema ootamata surmale järgneb aga paganuse lõpp. Alpári rahvas hävitati mässus ja ta rahvuslik ning isiklik traagika on täide läinud. Hävinud on rahvuslik ideaal, oma rahvale riiki muretseda, kus valitseb igavene õnn, sest järelejäänud rahvakilluke peab Ungarist põgenema, ja hävinud on Alpári isiklik uni: armastus Zenobia vastu. Neiu langeb just rahvuslike püüete ohvriks, sest kadeda Sheruzadi käsul tapeti Zenobia.

Herczegi romaan „Paganad“, Merežkovski „Julianus. Apostata“ ning J. Aho „Panu“ pakuvad maailmakirjanduses teatud sisemist sugulust. Neis sisalduv sama probleem, paganuse kokkupõrge ristiusuga, on omapäraselt käsitletud. Alpár ja Julianus taganesid — neile pealesunnitud kristlikust kasvatusest hoolimata — ristiusust, Panu kaitseb meeletult oma ebajumalaid uue usu kuulutajate vastu. Julianuse hinges protesteerub klassilise kultuuri ülevõim ristiusu primitiivsuse vastu, Alpár on nomaadipaganuse esindaja, keda huvitab Aphrodite marmorkuju ilu sama vähe kui Kristus. Venelane Merežkovski on õigeusu kiriku jänger; psühholoogiliselt on arusaadav, et tema valis Julianuse teema, on ju kreeka kultuur Bütsantsi kaudu idapoolse õigeusu kiriku iseloomustavamaks päranduseks saanud. Ungarlane H. on nomadiseeruva, vabadusearmastaja pustarahva-tüübi esindaja. Soomlane Aho sai põhjamaa salapärasusi, müüte ja ebauskke alalhoidnud rahva hingelaadi väljendajaks. Tema teos eraldub eelmainituist väliselt selle poolest, et käsitleb protestantismi ja paganuse kokkupõrkeid. Mainitud kolmsuurteost väljendavad, kuidas reageerus kolme rahva, kolme kultuuri omapärane hingelaad ristiusule. Nad oleksid väärt ligemat võrdlemist.

Keskea tugeva Ungari riigi algpäevilt on võetud „Paganate“ teema. Sama riigi lagunemise probleem on H-i lühema romaani „Elu värava“ teema. Renessansikultuuri ning esineva protestantismi võitlus Rooma kirikuga, teiselt poolt Ungari-Türgi kokkupõrke saatustotsustav tähtsus on.

siin kirjeldatud. A. 1512; paavst Julius II on suremas. Paavstikandidaatide hulgas esineb orjapõlvest pärit olev vägev Ungari kardinal, Tamás Bakócz, kes paavstitrooni abil Ungarit Türgi hädaohust tahab vabastada. Paavstina võiks ta kogu kristliku ilma toetust Ungarile kasutada anda. Piltlikult: Ungari seisab „elu väravas“. Naiste intriigide tõttu jääb Bakócz valimata. Roomas on teine kavatus. Paavstiks valitud Julius Rovereto (Leo X) tahab Püha Peetri kiriku ehitamist lõpetada. Ungari päästmine või Peetri kiriku kuppel — see on kaalumisel Bakócz'i ja J. Rovereto võitluses. Itaalia „sacro egoismo“ nõuab, et kristliku ilma raha peab Itaaliasse tulema, mitte „barbari“ Ungari sõjaväeliseks toetuseks. Peetri kiriku kuppel saab valmis, aga Ungari langeb: „Elu värav“ pandi tema taga kinni.

Igivana katastrofaalne ebaõnn, mis ilmub Ungari saatust otsustavais võitluses, paistab välja näidendist „Sild“. XIX sajandi suurim Ungari riigimees krahv Stephan Széchenyi ehitab Buda ja Pesti vahele silla. See sild ei ühenda mitte ainult kaht riigiosa Doonau kaudu, vaid see on sild, mis ühendab mineviku tulevikuga, mille kaudu Ungari astub parema tuleviku poole. Sillal käib vägev härra: Euroopa, ning temaga XIX sajand, mitte enam takistatav edu. Széchenyi kuulutab, et ainult töö kaudu võib rahvas rikkust ning haridust saada. Sild on töö eesmärk, ta on rikkuse, hariduse, vabaduse tee. Széchenyi ise teeb ära 10 inimese tööd, sest aastasadade „Augiase tallid“ peab ta puhastama, umbes sellest ajast peale, mil pandi „Elu värav“ Ungari taga kinni. Széchenyi käib, tsivilisatsioonitõrvik käes; aga riigis on palju põletusaineid ja „Ungari tõrvikukandja jälgedel käib tulikahju“. Széchenyi reformidele järgneb tõepoolest revolutsioon. Rahvas läheb vabadussõtta, Sz. aga hullumajja, sest ta süüdistab iseennast „tulikahjus“, mille traagilist lõppu ta ennustab. Võimata on „Silla“ ja „Elu värava“ sümbolismi mitte ära tunda. „Silla“ vead peituvad selles, et Széchenyi traagika ei ole loogiliselt küllalt arusaadavaks tehtud ja H. vaatab Ungaris idealiseeritud 1848./49. a. võitluste peale pärast-ilmasõjaaegsete õnnetute juhtumuste silma- klaasi läbi.

Draama „Bütsants“ on Kreeka riigi langemise pilt. Bütsantsi keisriõues leidub üks ainus mees, viimne keiser, Mihael Komnenos, kes üksinda võitleb müüridel, kui vägev Türgi sultan Mohamed II seisab väravas. Ainult paar-kümmend võõrast palgalist sõdurit on talle abiks. „Maa-

ilm läheb hukka, kuid Bütsantsis suudeldakse edasi.“ Suurtükid pommitavad linna, aga keisrihoovis peab valitsema „etikett“. Õukond on läbi ja läbi rikutud. Keisrinna ihkab salaja „pustatiigrit“, tugevat Mohamedi. Preestrid on raha- ja auahned, rahvas rumal ja ükskõikne. Kibedalt määrab keiser oma haa pealkirja: „Siin puhkab viimne keiser, kes elas niikaua, kuni ta pime oli. Kui ühel päeval ta silmad avanesid, tappis jälestus ta ära.“ Keiser ise saab suurepärase otsusega Bütsantsi kohtumõistjaks. Rahu pakuvaist Türgi saadikuist käsib ta nooremal, Mohamedi vennal, pea maha raiuda. Ta teab hästi, et sellega tuleb lõpp, aga Bütsants on niivõrt rikutud, et ei ole enam armu väärt.

Tragöödia huvi tõstab see, et H tahtis sümboliseerida — nagu arvatakse — Ungari, õigemini Habsburgide monarhia lagunemist. Ometi ei ole teos ainult teatud kohaliku aktuaalsusega, vaid käsitleb teemat, mis ei vanae kunagi: äraõitsnud riikide kurba saatust. Sellest tragöödiast paistab välja selgemini H-i mehelik-tõsine mõtlemisviis ning tema ülev ilmavaade. Mitte toores jõudega instinkt ei tähenda õiget inimest, vaid hingeliselt kuika kehaliselt hästi ning tervelt arenenud massi tasapinnast eralduv tugev isik. Bütsantsi mehed ja naised puurivad riigi alust — ja igapäevaste pattude tagajärg ei saa muu olla kui kokkuvarisemine. „Paganate“ kangelased on kõik tugevad, terved, looduseinimesed, kes surevad aate pärast. Bütsantsis on kõik äraandjad. Selle kahe vastandelu joonistus näitab, kui laialdasel alusel oskab H. liikuda eluvõimaluste kirjelduses. Tema terav pilk on sügavale tunginud nii praeguse aja kui ka mineviku peenustesse.

* * *

Herczeg maailmakirjanduses. Herczeg on vormi meister. Tema stiil on elegantne ja ladus. Ta oskab jutule pöördelikast efekti anda, nii et lugeja huvi on ikka pingul. Mitte ainult Ungaris, vaid ka välismail loetakse õige palju meisterliku tehnikaga ülesehitatud moodse ungari romaani ja draamapärastest rikka moodsa novelli teerajaja toodangut. Näitelaval võitis aga H. omale veel rohkem kuulsust, olgugi et ta näidendid üldse vähem on õnnestunud ja ungari arvustus peab H-i draamatilisi teoseid — välja arvatud „Bütsantsi“ — teise järgu tähtsusega tööks. Nad on suuremalt jaolt jutustavaist teostest ümber tõotatud ja jätvavad vist sellepärast tihti pildiseeria mulje. Traagika ei arene mitte ainult tege-

vusest enesest; vahel tundub, et kirjanik ise annab tõuke tegevusele, lähendades seda katastroofilisele lõpule. Kiiduväärt on — ja see tunnistab H-i tuntud maitset —, et traagiline karistus sünnib — nagu klassilises prantsusegi tragöödias — kulisside taga.

Herczeg'i draamakirjaniku-karjäär algab „Brigaadiülem Ocskay'ga“, kus ilmub puhas Rostand'i „Cyrano“ pärane romantika, ja areneb „Bütsantsi“ ning „Silla“ kaudu loomuliku järjekindlusega, sümbolismi poole pöördudes. Ilmuvad teatud tüübid, kes ennast oma rahva päästmiseks ohverdavad. H-i ajaloo-dramaatiline inspiratsioon tuleb harilikult tugeva rahvusliku aate leegitsemisest, mis ei mahu romaani rahulikku raami. Teemad on ikkagi hästi valitud, olgugi et nende lahendus on vahel vähem korda läinud. Suurem on H-i osavus lavatehnika alal, stseenide sisseseades ja dialoogide juhtimises. Sõnad tulevad spontaanselt, nagu oleksid nad ettekande hetkel näitleja huultel tekkinud. Dramaatilise pingutuse tõstmiseks jätab H. osamängijate kõnes tihti midagi „poolleli õelduks“, ja sellest sisemist murrangut peitvast dialoogi arenemisest puhkeb loomulikkusega esile aktsioon. Dialoog on tüübiliselt dramaatiline, mille kaudu teatud automaatsusega areneb tükk ja laseb unustada loogilist järjekindlust. Ungari ühiskondliku draama dialoogi eeskuju looja on H. Tema draamakonstrueerimis-talent paistab teiselt poolt välja tükkidest, nagu näiteks „Sinirebane“ ja „Sirokko“, kus kõige lihtsama konstruktsiooni kõrval pearõhk — nagu moodsas draamas üldse — on hingearenemise kirjeldusele pandud. See ajapärane esitusviis kindlustas talle välismaa lavadel nime ja tõstab tema tähtsust mitte ainult ungari, vaid ka üldise lavakirjanduse ajaloos.

Herczeg on rahvusliku traditsiooni alalhoidja Ungari uuema aja laval, eriti oma ajalooliste teostega. Ühiskonnaelust võetud näidenditega on ta selle võidukaigu teerajaja, mille kaudu ungari draamatoodang välismaail viimasel ajal on üldist tunnustust leidnud. Selles žaanris on ta prantsuse realistliku draamakirjanduse tehnika suure osavusega käsitleja. Kui ta üles astub, valitseb Ungari teatrielus repertuaarikriis, mille kõrvaldamises ta tegevus tähtis on. H-i draamatoodang ei tähenda aga ainult lavalist edu, vaid ka kirjanduslikku väärtust. Peale hästi ehitatud dialoogide ja osavalt arendatud kujude kiidetakse eriti tema truud elupärast ning õiget miljöõjoonistust, mille tõttu H. tõusis spetsiaalselt ungari õhkkonnast võetud draama alal silmapaistvamale kohale.

On kindel, et Euroopa, Ameerika ja Austraalia lava-
dele leidis teed H. mitte ainult oma ungaripärasuse või
operetilaadilise eksotismi kaudu. Välismaa arvustus on
suure arusaamisega ning üksikasjalikult tema toodangu
üle kirjutanud („Neue Freie Presse“ — Wien, „Berliner Tage-
blatt“, itaallase Renato Simoni ja rootslase C. P. Back-
mann'i kirjutised). Itaalias mängis tema näidendit „Tilla't“
Pirandello-stagione. Kaheteistkümnes keeles leidub umbes
65 H-i tõlget. Nii saksas 16, rootsis 13, soomes 6,
tšehhis 6, itaalias 5, hispaanias 4, poolas 4, prantsuses 3,
serbo-kroaatsias 3, taanis 2, hollandi keeles 1. Eesti keeles
on ilmunud romaan: „Gyurka ja Sándor“, laval mängiti
„Sinirebast“ (A. Murakini tõlge). „Gyurkovicsi tütarde“ ja
„Bütsantsi“ tõlge on käsikirjas, „Paganatest“ ilmusid „Päeva-
lehes“ katkendid. Soovitav oleks „Paganate“ täieline tõlge
ja „Bütsantsi“ ettekanne, et Eestis H-ist õiget pilli saada.

* * *

Arvesse võttes H-i idealistlikku ilmavaadet, tegi Ungari
Teadusteakadeemia, ungari ülikoolide kirjandusloo ja
esteetika professorite algatusel, 1926. a. ettepaneku Rootsis
H-it Nobeli auhinnaga kroonida, silmas pidades kogu ta
toodangut, eriti aga ajaloolist romaani „Elu värav“. Nobeli
auhind oleks olnud H-i 40-aastase kirjandusliku tegevuse
juubeli puhul tema teenete suurim tunnustus rahvusvahe-
liselt foorumilt. Kuigi kavatsus jäi sel korral teostamata,
on ometi H-i au, et ta on esimene ungarlane, kes selles suhtes
arutusele tuli. Ungari pühitses vääriliselt oma kõige lugu-
peetuma kirjaniku juubelit. Rahalist tasu H-ile ei ole vaja, —
oma sissetulekust ohverdab ta ise palju heategevaiks ja rah-
vuslikeks otstarbeiks. Üleriiklik komitee, mis moodustati
H-i juubeli toimepanemiseks, korraldas H-i aukoosoleku
Budapestis. Ungari pealinna ning provintsi teatrites eten-
dati Herczegi tsükli, kirjastati tema tööde iluväljaanne
30 köites (Singer ja Wolfner — A. Selts Lantos, Bp.
1926). Otsustati muretseda H-i tähtsamate teoste tõlkeid
saksa, inglise, prantsuse ja teistesse keeltesse ja H. nime-
tati hiljuti kokkuastunud Ungari ülemkoja liikmeks, kirja-
nikkude ja kunstnikkude esindajana.

Herczeg ise on tagasihoidlik, tal ei ole tarvis ennast
kuulutada. Aga ta omapärasest erapooletusest (impassi-
lilité) hoolimata paistab H-i toodangust ning tema elu-
käigust, et kirjanik on ikka inimkonda ja rahvuslikku
ühiskonda kuuluv solidaarne liige. H. on rikkumatu ning
terve ungari ilmavaate esindaja, kes püüab eeskätt oma rah-

vast kasvatada, tema ideaalide teostamise eest võidelda. Ta ütleb: „Niisugune rahvas kui meie, kelle elu igaveses piiramis-seisukorras, vajab mehi, kel on terve mõistus ja tugev selgroog. Ungarlus suutis ennast senini Ida rahva-killukeste seas ainult oma vaimlise ja füüsilise ülevõimu abil alal hoida. Kui ta kaotab selle ülevõimu, kaotab ta kõik.“ H-i arvamise järele ei või ungarlus endale „kõlblusetuseluksust“ lubada. Inimkonna jaoks võib ainult kõlbline elu ning töö kindlam väljapääsetee olla. Selles mõttes juurdub H-i konstruktiivne moraalne ilmavaade, mille tõrvikukandja ta on.

Herczeg on tänapäev vanaks, kuid mitte jõuetuks jäänud. Võib olla, et tas puudub hoog ning tuli, millega ta on noorusaja romaanis „Paganates“ oma sünnimaa, Lõuna-Ungari pustade ilu ja ungari kustumata temperamenti kaasakiskuvalt kirjeldanud. Kadunud on aga ka see riigi-osa praegu, kuid peab kuulama, mis selle Ungari lõunamaa suurim poeg, ometi saksa soost pärit H., vanaduse kaine mõistusega ütleb: „Meie peame elustama endi ja teiste südameis kojuigatsust oma sünnimaa järele, sest südamete igatsustes peitub hirmus jõud ja püüd parema saatuse poole on maailma ajaloo see tegur, mis muudab rahvaste saatust ja maailma osade kaarti... Lõuna-Ungari segarahvaste vahel vaba ja kultuurne elu, inimliku elu üks ainus kujud, on ainult Ungari riigi raamides mõeldav. Kõik võõras: Türgi, Austria, Slaavi valitsus tõi ainult türannismi ja kannatust Lõuna-Ungarisse... Me ei tea, mis toob homme päev, aga ühte teame kindlasti: kõik tänapäeva valed purustavad pihuks ja põrmuks Jumala veskid!“

Need on ajaloolise tähtsusega sõnad ja väljendavad tänapäeva Ungari üldist arvamist. See on Ungari „credo“. H. pole asjata uurinud ajalugu. Ta leidis, et „historia est magistra vitae“. Ferenc Herczeg ise on aga: „Magister Hungariae“.

Tarvitatud kirjandus. F. Herczeg'i mainitud teosed; Jenő Pintér: Ungari kirjandusloo käsiraamat, II k. Bp. 1921; János Horváth: Herczeg Ferenc, Bp. 1926; Zsolt Alszeghy: Herczeg Ferenc I—II. Élet (Elu) 1925. a. káik, nr. 2—3; Miklós Surányi: Herczeg Ferenc, Budapesti Szemle (Bp. Revue) 1926, november, nr. 591; kirjanduslikkude kuukirjade: Napkelet (Homnikumaa); Irodalomtörténet (Kirjanduslugu); Páosztörtézet (Öltsetull); Katholikus Szemle (Kat. Revue); Protestáns Szemle (Prot. Revue) 1923—1927 (Jaanuar) aastakälgud. Silmas peetud on ungari ajalehe-kirjandust läinud aastail ja Elemér Virányi; Ferenc Herczeg, „Postimees“, 26. IX. 1924, ning „Sinirebase“ esiletendus „Vanemuises“, „Postimees“, 29. IX. 1924.

(Lõpp.)

Elemér Virányi.

Karl Rumori looming.

Moodsaks saanud juubeldamispalavikus on unustatud kahjuks üks juubilar, kes 7. veebr. 1926 pühitses 40. sünnipäeva, ja ühtlasi langeb sama aasta peale tema 15-aastane kirjanikujuubel. Mainitud juubilar on Karl Rumor-Ast, tuntud politikategelane ja kirjanik. Politiline tegevus on kahjuks katva varju heitnud selle mehe kirjanduslikule tegevusele.

Järgnevais ridades püüan lühidalt vaadelda K. Rumor-Asti kui ilukirjanikku ja mõne sõnaga iseloomustada tema loomingut.

* * *

Vähe on loonud K. Rumor. Kõigest neli väikest raamatut 15 aasta jooksul. Kas osutab see tagasihoidlikkust, valjut enesekriitikat või lihtsalt väheproduktiivset talenti? Meie kirjanikkude hulgas on ka need, kes äärmise hoolega, isegi pedantsusega viimistlevad oma töid, näit. Fr. Tuglas, siiski nende aastate jooksul märksa rohkem raamatuid avaldanud.

Põhjus selgub, kui peatume K. Rumori isikul. Kui Fr. Tuglas on elukutseline kirjanik, kellele loomine igapäevane töö ja teenistus, siis on K. Rumorile kirjanduslik looming olnud kõrvaltööks, ajaviiteks, spordiks. Sest K. Rumor-Ast pole elukutseline kirjanik, vaid tegelik eluinimene, aktiivne politikategelane, endine revolutsionäär, erakonna liider, äge võitleja ühiskondlikul väerinnal. Ta on Arthur Waldes, kes ise keerledes elupöörises teotseb, võtab kõikepidi osa elu avaldustest, kuid ei jäta sugugi unustusse ka oma kunstnikukalduvusi, esteetilist ala oma hingeelus.

K. Rumori ilukirjanduslikku tegevust jälgides peame seepärast tähelepanelikult arvestama K. Rumori mitmekülgset isikut, tema maist elukäiku, millest nii väga tingitud ta loomingu väiksus, koosseis ja laad.

Mõnerealisest, väga puudulikust Karl Rumor-Asti eluloost¹⁾, mis mul kasutada, leian, et ta on keskkooli-õpilase põlvest saadik aktiivselt osa võtnud tolaeagseist sotsialistlikest pöranda-aluseist organisatsioonest. Kuus aastat (1904—1910) elab ta palaviklikku pöranda-aluse revolutsionääri elu. Pool sest ajast tuleb vangis istuda, teine pool

1) Lähemaid andmeid K. Rumori eluloo ning tegevuse kohta leiab lugeja „Eesti biograafilisest leksikonist“ lk. 33—35.

läheb revolutsiooniliste õhutuste, poliitilise kihutustöö ja salakoosolekute peale. Me teame seda aega. See oli julm poliitilise reaktsiooni aeg Eestis, mil Vene militarism oma metsikut nuuti eesti tegelaste kohal vingutas. Alles peale 1910. aastat, vabanenud kindlusevangist, alustab Rumor-Ast vaiksemat elu, töötades ajakirjanduse ja ilukirjanduse alal. Põõrisest, mis murde-ealise noormehe virutas ühiskondliku lohemaolõugade vahele, ollakse väljas. Isiklik vaimustus, hiiglajoovastus, suur ilmaparandamis-tung on lahtunud, aset võtnud hingeline reaktsioon, pettumused, kuid siiski mitte loobumused. Seda ajajärku peegeldab autori esikteos „Saased tormis“ (1911). See on suurel määral just pettumuste raamat ja väga palju on seal isiklikku. Militarismi rusikas ei lase end tegudes väljendada ega ideelist ühiskondlikku võitlust jätkata ja sellepärast jääb eneseväljenduse-teeks üksi — ilukirjandus. Rumor on püüdnud jäädvustada ses raamatus tolle aja meeleolu, enese suhtumist revolutsioonisse, poliitilisse tegevusse. Kirjaniku tolleaegsed siseheitlused — on raamatu sisu.

Kohe esimeses novellis tutvume poliitilise vangi Blenckiga, kes on pettunud oma illusioonides, mõnitab elu ja inimesi ja näeb ühiskondlikus võitluses ainult jõledat egoismi ja omakasu. Inimese sisemine olemus on alatus. Ta tahab olla valitseja, piiramata võimukandja, või kui ta seda ei saa, siis on lõmitaja. Mõlemal juhtumusil juhib teda närune egoism. Kõik on ükssteise äraandjad, provokatsioon elab igal pool. Ka kõige ideelisem üritus langeb provokatsiooni ohvriks. Ja ironiseerides soovib ta luua „niisugune teooria, mis igakülgelt inimese egoistlike instinktide päale toetab. Ärge toppige sinna midagi, millel ligemisearmastuse ja eneseohverdamise hais juures on. Jätke ainult omakasu ja auahnuse motiivid ning looge nendest algainetest anti-evangelium, mis kõigiti inimese loomukohane oleks“.

Mõttetud oleksid ilmaparanduse-püüded, aus ja kõlbline ideoloogia, sest seltskond ei salliks seda. Blenck eksib abstraktsete harutluste rägastikku, kuni leiab haigest ajust uue idee. See on igatsus absoluutse järele, püüe ühineda kõiksusega. Ta kujutleb „ainuelu“, milles üksikul isikul ei tarvitse enam võidelda, vaevelda, sest isikuid pole enam. Ja talle on ükskõik, mis laadi on see igatsetud „ainuelu“, see võib olla ka olematus. Peaasi, kui ta rahu tooks, sest seda igatseb pettunud revolutsionäär. Kuid nende harutluste ajal läheb Blenck hulluks ning vaimuhaigete-majas maalib ta hiljemini oma „ainuelu“ lõuendile.

See novell on abstraktsete mõtteahelikkude kogu. Kunstiliselt väärtusetu, annab ta siiski aime tolle aja poliitiliselt mõtleja inimese meeolust.

Teises novellis „Aitäh Jeesukesele“ esitatakse varru-seltskonda, kelle kõneluste oluliseks elemendiks on jäme egoism. Need inimesed on hingeliselt rõvedad, jälgid ja inetud, kuid nad näevad, et seda on üksnes teised, ei iialgi mitte nad ise.

Kui selles seltskonnas leidub erand, keegi naine, kes uulitsatüdruku päästmiseks on ohverdanud oma au, varanduse ja hea koha, siis aina mõnitatakse teda ja naerdakse ta välja.

Kolmandas novellis „Võõrsil“ maalib autor poliitiliste pagulaste viletsat, vaimuvaest seltskonda. Kõik suured, jumaldatud revolutsioonikangelased on tõepoolest viletsad, armetud inimesed, äraandlikud egoistid. Peategelane, nais-revolutsionäär, ei kannata vastikut keskkonda välja ja surmab enese.

Nii sisaldab see raamat rohkesti inimtüüpe, kes kannatavad ühiskondliku ülekohtu all ja liiguvad mürgistatud, vaimselt verivaeses väikekodanlises seltskonnas kui varjud. Nad on täis pessimismi ja verist tuska. Otsekui autori filosoofiline credo on novellett „Fiasco“. Selles lausub ta: „Kord uskusin ma elus valgeid värvisid valitsevat. Praegu näen ainult musti.“ Ta leiab, et tema lein ja tusk on midagi parandamatut. „See on hull õnnetus, hull kaotus... Suur elu fiasco.“

Ainukese heledama erandi raamatus moodustab viimane novell „Et aga teaks“. See käsitleb noorpõlve erootilisi ja seksuaalseid probleeme. See osutab lõpuks, et ei oldagi tõepoolest nii ligidal veel vanamehelikule mustale murele, seestpidi ollakse alles väga noor.

Poliitilise võitluse pöörises on tekkinud palju pettumusi, suur vaimustus on jahtunud, mille tõttu valitseb valus sisemine reaktsioon — selle vastukajana esinebki tusane osa raamatus „Sääsed tormis“.

Kunstilisest küljest on see raamat väga keskpärane. Ei kütkesta millegagi, nii et peab end sundima ta lugemisele. Autor võib kirjutada, kuid ei osutu hiilgavaks talendiks. Liiga palju on intensiivseid tundmusi ja mõteteräga. Väljenduspüüd on kaalunud vormipüüde üle. Liiga marulised on tundmused olnud paberile panemise ajal ja seepärast on nad ise end põletanud, nii et lugeja jaoks palju üle ei jäägi. Selle tagajärg on nõrk vorm ning ilmetu stiil ja

kunstilise tasakaalu puudus. Psühholoogilist tõde on, kuid ainult pealiskaudseis, affektseis joonis, kus see tõde upub sõnadeballasti.

Kuid autori looja-isiku mõistmiseks on raamat tarvilik, see on ka sissejuhatus tema loomingusse, esimene trepiaste. Tähendatud raamat tõendab, et autor on inimese mõistmisele ligemale saanud, mis on kirjanikule eriti tähtis. Lihtsalt „inimliku dokumendina“ teatavast ajajärgust võib raamat „Sääsed tormis“ juba küllaldast huvi äratada.

Peale seda algab enesesepöördumine, tihedam süvenemine; mis hästi mõjub Rumori kunstnikutalendisse. Otsekuü üllatusena ilmub kahe aasta pärast teine raamat „Lumiste kõrguste poole“ (1913). Esimesel hetkel ei tahaks uskuda, et selle taga seisab sama kirjanik, kes loonud „Sääsed tormis“. Paari aasta jooksul näib tõesti palju olevat muutunud. Nii individuaalse elu sisemised kui ka psühholoogilised tingimused. Tusasest elumadaluses viibivast prosaistist-pessimistist on saanud „kõrguste luuletaja, kes elu maha salgas ning tähtede peekrist unustuse nektarit jõi“. Ta on saanud Suddhodana poja Gautama sarnaseks, kes vihkab halli äripäeva, inimeste egoismi ning vaimset kängunud elu ja lahkub kõigest sellest, et rännata „lumiste kõrguste poole“. Ta ei eita aga sugugi elu, vaid otsib selle üllast, elavat, puhast hinge. Selleni aga jõuab ainult endassesüvenemise kaudu. Autor tõendab seda:

„Ma olin õnnelik iseenesega viibides, oma sisemise inimesega juurdlevaid kõnesid pidades, mille tundmustetaevas uued kaugused avanesivad.“

Autorisse on imbunud need uued kõlad ja mõtted, mis tulid „Noor-Eestiga“ ning tõid meie kirjandusse uusromantismi ja sümbolismi kui ilmavaated. Romantiline ilma-vaade, milles vaim nii kõrgele asetatud, saab ka Rumorile omaseks, ja uues teoses „Lumiste kõrguste poole“ on ta puhas romantik-sümbolist. Ühtlasi on ta hinnanud ka stiililisi saavutisi, mis olid meie kirjanduses tol ajal juba olemas, need omaks võtnud ja edasi arendanud. Nii on sündinud „Lumiste kõrguste poole“, helisev ülemlaul vaimsetele väärtustele.

Teose sündmustik on lihtne ja sirgjooneline. See on lugu üksikust rändajast, kes on lahkunud inimeste hulgast ja rändab mägedesse. Ta aeg kulub mõtiskeludele ja loodusevaatlustele. Kõrgel kaljudes kohtab ta vana erakut — kuulsusrikka minevikuga krahv Occani't, kes on loobunud

maisest elust ja pühendanud end üksindusele ning mõtiskelule. Rauga juures elab ta mõne aja, kohtab juhtumisi mägedetüdrukut Melaniat ja hakkab seda armastama. Lõpuks saab ta enesest võidu, loobub armastusest naise vastu ja rändab edasi lumiste kõrguste poole.

Loodus — mille kirjeldused raamatus domineeruvad — on nähtud individuaalse vaateprisma läbi ja kujutatud ilmekalt, poeetilise võluvusega. Huvi annab juurde eksotiiline maastik-maestik, kus autor teose sündmustiku laseb hargneda. Kujutusviis on näitlik-konkreetne, kuna piltidega sulab sageli ühte meeleoluline filosoofia, kui seda nii võiks nimetada. Stiil, mis autori esikteoses puine ja paindumata, on muutunud ses teoses plastiliseks, nõtkeks. Vaimukate, graatsiliste joontega kujutab Rumor. Et aga aimata, mäherdune jõuline inspiratsioon, eriline elav andumine oma ainele, autorit selle teose loomisel on valanud, selleks tsiteerin teosest ühe ilusama koha:

„Õhtu vaikusel kõnelesivad minuga tähtedetagused geniused; aga täna püüdis mu kõrv uusi arusaamata helinaid, milledele ma veel elavat hinge ei läbenud luuletada.

Üleüldse ei teadnud ma, mis see võis tähendada: mägede igaveses üksilduses, kus muidu ikka see keeletu vaikimine valitses, olivad tuhanded salapärased mandolined suminad tõstnud. Kauguse määramatusest kostis pikk ühesooduline ning tasane kahisemine — tundmata orelite viimane fuga — justkui oleks taevaste hämaruses lugemata vokid ketranud.“

Et noorpõlve spliin ja pessimism ajutine on olnud, seda tõendab tolle raamatu hele ja päikeseküllane põhitoon, eriti aga raamatu lõpposa, kus kõrgusterändaja kohtab naist. Maine armastus, rõõmus ja sügav-inimlik armastus mägedetüdruku Melania vastu sunnib teda teel kauemini peatuma. Melania on aga lihalik naine, kes armastab kahte: teda ja sulast Michelit. Kõrgusterändajat armastab ta vähem, sest ta ei suuda sellest oma lapseliku mõistusega aru saada. Tüdruk küsib talt:

„Sina oled nii iseäralik, sa kõneled ikka kõrgetest asjadest ja ohkad mõttes mägede poole. Mispärast ei taha sa maapealseid asju tunnistada?“

Michel, tegudeinimene, kel vähe ühist romantikugaunistajaga, suudab lõpuks naisesse enam mõjuda. Ja Melania räägib Michelist kõrgusterändajale:

„Kuid Michelil on suurem võim kui sinul... Michel mõistab valitseda — ning sellega pead sa juba leppima. Michel on hirmus!“

Kõrgusterändaja tõmbab peale seda kõik viimased köidid inimestega puruks, jätab ka vana seltsilise krahv Occani maha ja rändab edasi lumiste kõrguste poole. Vana Occani ütleb talle lahkumise puhul:

„Mu poeg, kõik lõpeb otsa, kuid püüdmised valitsevad jäädavalt. Sammu sinna, kus tähtedetagune taevas pigina mustab, ja sul ei saa millegist kahju olema. Otsi nirvanat vaimlistes kõrgustes, aga siis, kui sa seda oled leidnud, astu naeratades üle... aja. Seal ep' ole sulle ühtegi vaja.“

Selles on väljendatud kokkuvõtlikult ka teose peamine idee. Hingeline reaktsioon on möödas, tusk ja pessimism mõttetud, autor siirdub endasse ja leiab uued väärtused, olemise mõtte — vaimlised väärtused.

Muidugi võivad selle raamatu hindamisel lahkarvamised tekkida. Teost võidakse pidada sisult ehk naiivseks, toonilt ülemäära sentimentaalseks — lüüriliseks. Kuid ometi on see raamat eesti kirjanduses ainuke niisugune, milles nõnda ülev ja kõrge idee ühendatud kunstilise vormiga. See peaks pakkuma erakordset naudingut. Tänapäevalugeja, kes aga arvab, et on tülpinud igavast vaimliste väärtuste ideest, millest nii palju kõneldud, peaks võima nautida ometi võluvaid looduskirjeldusi. Esitan siin ühe täiesti juhuliselt valitud tsitaadi:

„Ligines õhtu.

Valgetel lumeväljadel põles viimane päiksehõbetis, taevasinas veidi kahvatanud ja hingetu. Liugustikkudevõösid polnud tähele panna, sest õhtu sigitas juba melanhoolialist hämarikku, milles asjad ning nende varjud üheks sumbunud kaoseks pehmenesivad.

Ida kaarele ilmus kõhn kuu, kalgi ja puise näoga nagu kulunud hõberaha, mida vist mõni nürida mõtteteravusega naljahammas põidlaga tasudes kõrguste taigna külge oli kinnitanud.

Pico-Lava tipu ümber narmendasivad rusked pilvekiud, aga madalalt kõrbe konarikult tõusis pimedus ja küünitas mäeharja poole igatsevaid käsi.“

Olevikuinimest pahandaks muidugi veel vananenud keel. Uue trüki puhul peaks selle peale mõeldama. Muidu aga kannatab see raamat kõik kunstilise poeesia mõõdupuud välja. Luulelise proosa alal parem saavutis eesti kirjanduses.

Kuid „lumistel kõrgustel“ vaikib luuletaja kuus aastat. Autor asub rahulikumale vaatlusele, loob omale kunstilisi traditsioone ja süveneb. Ei pea unustama, et autori peategevusala tol ajal on ajakirjandus, mille tõttu vaimu õlet

rohkesti peeneks rahaks tuleb vahetada. Ajakirjandus näib üldse olevat ala, mis loovasse andesse kõige halvemini mõjub. Viie aasta pärast tuleb juba avaliku tegelasena välja astuda, sest Vene revolutsioon 1917 on puhkenud ja seda vähem saab Rumor aega ning jõudu pühendada belletristikale. Kirjanikust saab aktiivne tegelane Vabariigi loomise päevil, hiljemini oma partei ridades, ja seda on ta tänapäevani. „Tuled sügisöös“, kolmas raamat (1919), on vähemalt osaliselt, kui mitte tervelt, revolutsioonieelne töö.

„Tuled sügisöös“ sisaldab kaks väikest novelletti ja ühe pikema novelli „Põlevad laevad“. Viimasest peab kõnelemagi selle raamatu puhul. Novelletid annavad ainult vähe aimu tolleaegsest autori meeolust ja ilmavaatest.

Kirjanik on lahkunud sümbolite ja fantaasia efemeerest ilmast ning liigub reaalelus. Novelli peategelane, viulikunstnik Tammemägi, suvitab kuskil Vene rannikul. Tammemägi on inimene, kellel elus hästi ei edene. Ta on millegi pärast saamatu, kuid mispärast, seda ei tea ta isegi. Meil võrreldakse sarnaseid tüüpe tavaliselt Felix Ormussoniga. Saamatu unistaja romantiku tüüp esineb meie kirjanduses sageli (vaata minu kirjutis „Eesti Kirjandus“ nr. 5 1926. a., lk. 275). Vahest Kreutzwald on oma „Lembitus“ selle tahtejõuetu unistaja kõige suursugusema algtüübi loonud. Kuid kindlasti on ka ilmakirjandus mõju avaldanud selle tüübi kujunemiseks.

Nii suvitab see Tammemägi, vaatleb elu ning ennast ja leiab, et ta naiste ees tunneb end ikka kohmetuna, „nagu koolipoiss eksamile minnes“. Kuid sealsamas ohkab ta: „Kui ometi kellegiga neid päevi võiks jagada!“ Tuska „Sääsed tormis“ ajast on veel kirjanikusse jäänud. Ta tunneb maailmaigavust (Weltschmerz), verevaest argipäeva. Ka inimestega ei taha ta hästi kokku leppida. Toon tema suhetest kaasinimestega ja enesega järgmise iseloomustava tsitaadi:

„Kõige vähem võis juttu olla lähenemisest siinselle publikumile. Mida suutsid need inimesed pakkuda? Mida oli mul nende jaoks tagavaras?“

Naiste ees tundsin end ikka kohmetuna, nagu koolipoiss eksamile minnes. Mitte et endalt suuri rumalusi oleks oodand, mitte et kombeõpetuse raamatut küllalt ei tundnud — vaid oli midagi üleronimatut selle ja tolle ilma vahel, midagi pooles lauses suud lukustavat, jalga jala ette tõstmast takistavat.

Maailm oli paremal ja maailm oli pahemal käel, kuid lähedalle sinna ei pääsnud. Heitsid mütsi kuklasse ja

vilistasid; käisid käed seljal, nagu Napoleon. Kõndisid kõigist mööda, vaadeldes iseenda suursugusust.

Selle kõndimise ja selle vaatlemise pääle kuluski suurem osa elust. Ikka bulvaaril, vitriinide ees, aedades, lokaalides, varieteedes, kabareedes, raudteel.

Mis tost, et üksindus sagedasti raudvitsana pääd pigistas? Mis tost, et härdus nagu piriseja kihulane ligi kippus?*

Kuid siis kohtab see napoleonlik unistaja vana noorpõlve-tuttavat, nüüdset notaariuse prouat, Aino Vahilaant ja nende vahel tekib armastus, tundmusteküllane ja lihameelne. „Ürgaegsed maitsmise allikad avanevad“ kunstniku meeltes ja ta naudib kirekannu põhjani. Muidugi on kõhklemissi, sögesiku-mängu, enne kui nad teineteist leiavad. Peale vahekorra selgumist täidavad nad aga nii piinliku hoolega ka kõige väiksemaid Veenuse kapriise, et see neile varssi vastikuks muutub. Liiga intensiivne lihalik maitsmine viib hingelise pankrotini ja vahekorral on lõpp.

Kunstnik Tammemägi läheb poolvennast Ormussonist siiski suurel määral lahku. Felix on saamatu ega julge tege-likult kummalegi naisele, keda armastab, ligineda; Tamme-mägi aga võtab hooga, kirega, ta ei jää kõhklejaks, fanta-sööriks, süütuks unistajaks. Üksik Napoleon muutub äkki kirglikuks „sukasääre rüütlik“, ja see tundub väga loomu-likuna. Rumori temperament ei lase elavat tundmust jääda mõttekujutusse, vaid järsult kannab ta selle üle reaalsusse.

Kunstiliselt on see lõpuni nauditav, artisti plastiliste joontega maalitud novell. Kompositsioonis on suudetud proportsionaalsuse juurde jääda, vast lõpus ehk on vae-valt-märgatavaid ebatasaseid võnkumisi. Ka tüübid on õige kujukad, näit. Aino, parem lihameelse naise tüüp meie kirjanduses. Samuti vana teenija Pruvvel, nappide humoristilikkude joontega visatud, kuid hea. Huumorit, sageli segatud irooniaga, on rohkesti ses novellis.

Realiteet on avanud Rumorile kauged kunstilised pers-pektiivid, ja ta on haaranud sellest kinni. Oleks huvitav, kui Rumor katsetaks ühiskondliku romaani alal, sest selle tagaseina kui ainet peaks ta ülihästi tundma.

See novell kogu oma realistlikus käsitluses on ikkagi väga subjektiivne, liiga kitsais piirides liikuv. Ka natu-ralismi on ses novellis, kuid ometi ka esteetitsemist. Peame teadma, et ajal, mil loodi see teos, maksis veel deviis: kunst kunsti pärast. See kirjanduslik õhkkond mõjubki otsustavalt kirjaniku andesse, mille tagajärjel ta loobub ühiskondlikest aineist ja loob sääraseid teosed, kui „Lumiste kõrguste poole“ ja „Tuled sügisöös“.

Ja seepärast polegi ta teosed määratud vähenõudlikule publikumile, nagu arvab autor ise „Siiruviirulise“ eessõnas. Vähemalt äsjanimetatud raamatud on siiski kirjanduslikule eliitpublikumile osaks langenud ja „Põlevad laevad“ pakub vahest erilist naudingut veel — noortele tüdrukutele! Prantsuslikkust, maupassantlikkust — raffineeritud elumaitsemist, ars amandi't on ses novellis.

Siiski, täiesti puutumata aja julmusest pole Rumori kunstnikuhing jäänud ka raamatus „Tuled sügisöös“. Eespool-mainitud kahes novellis peegeldub ühiskondlik traagika, kuid see pole huvitavat, paljupakkuvat vormi saanud. Meeleolutsevais proosaluuletusis tõlgendab ta sõjast ning raskeist aegadest inspireeritud tundmusi. Novelletis „Virmalised“ on kaebust sõja julmuse pärast. Sealt loeme:

„Marud ja sajud olid laastavaina rännand üle maa, sõda ning vihkamine oli ohvrid loogu heitnud. Vend varitses venda ja rõõvel oli tapariistaga teele asund, kuid ikka veel lendesid mesilased kanarpikult korjates mett ja ikka veel kostis rehalaist uudse lõhnu.

Oleks aga armastust...¹⁾ Natukenegi armastust ja leplikkust, et võiks külvata ühegi külvi segamata rahu ja lõigata ühegi lõikuse muretumal käel.“

Tuska ja leina tunneb autor ka kaheksa aasta pärast ühiskondliku ülekohtu pärast. Kuid ta ei jää enam lootusetaks pessimistik, nagu esikteoses. Eluaastad on toonud ka eluvalgust. Ja siis kõneleb see, kes sõnamõõgaga tahab võidelda tribüünidel, rahvakoosolekuil, parlamendis:

„Lõõtsugu päälegi kaotuste tuuli lämmastavana lõõsana, hõljugu päälegi muresid nagu masendavaid pilvi üle maa — kõik paraneb veel. Ei iialgi vaibu püüdmised vaskratsanikkudest valgustet taeva all, ei iialgi uinu virmalistest hingestet südamed!“

Selle optimistliku akordiga lõpetab ta oma parema raamatu „Tuled sügisöös“.

Ja sest ajast on Rumor vaikinud. 1921. a. avaldas ta küll veel novellikogu „Siiruviiruline“, mis sisaldab 15 lühemat novelli loomisdaatumitega 1911—1917, kuid see raamat pole samm edasi, pigemini tagasi. Kogus on anekdoote veneaegsete ametnikkude elust, ilmasõjast, üliõpilaselust, kriminaal-lugusid, isegi muinasjutte. Et raamatu ilmumist ometi põhjendada, on autor tarvilikuks pidanud selleks eessõna kirjutada. Selles ütleb ta:

1) Minu sõrendus.

„Siiruveerulise“ autor valmistas kord pärastlõunaseid ajaviite tunde nendele, kes armastavad kergelt ja pealiskaudset lugemist. Siin teeb ta lõpuarve tolle aja järguga.“¹⁾ Ta leiab, et selle raamatu ilmumine on õigustatud „kui mitte muuna, siis ühe dokumendina meie kirjanduse kõverilt teilt“.

Viimasena ehk võib ta kuidagi huvitav olla, kuid autori arenemises ei ole ta midagi uut. Hoolimata aga keskparasusest ja labasusestki, mida ses raamatus ette tuleb, pakub ta lugejale märksa enam huvi ja põnevust kui „Sääsed tormis“. Paaril-kolmel novelletil ei puudu kunstilinegi väärtus, näit. „Oma ette“, „Näitsik“ ja „Pimedus“.

* * *

Tusasest noorusea eluvaatlusest kaldus Rumor enesevaatlusele. Selle tagajärjel lõi ta väärtuslikumad leheküljed oma senises toodangus („Lumiste kõrguste poole“, „Tuled sügisöös“). Selle loomingu tunnused on: ilmavaateline romantika, puhas artistlik stiil. Hiljemini on märgatav tendents realismi, tõelik elu huvitab hingeelulise sügavusega kõige enam. Kuid ses hingeelulises realismis jääb Rumor kitsastesse piiridesse, õieti üksiku või kahe kujutamisele. Siis on ta teelahkmel. „Siiruveerulise“ eeskõnes lubab ta ise lõpuarve teha möödunud ajajärguga. Mõned katked „Loomingus“ kinnitavad seda, sest neis asub ta ajajärgu naturalistlikule kujutamisele. Tuleb ära oodata selle kirjanikuande lõplik kujunemine. Senini võime vaadelda ta ilmunud toodangut ja teha puhtsubjektiivseid hinnanguid, millede hulka kuulub ka käesolev kirjutis.

Lõpuks tähendan, et Karl Rumor-Asti tunneb iga lugedaoskaja kui poliitikategelast, ent kirjanikku vähesed. Vähest on tal veel teisel teelahkmel tulnud otsustada: kunst või elu? On pidanud põhjus olema, et kirjutada järgnevad read:

„Hakkas kahju luhtaläind lootustest ja oli valus kõigi tundmustes kajavate viiside ning helide pärast. Saal leidis mõndki kaunist, mõndki elegiliselt valdavat, mis väärt oli inimkonnale ilmutada... kuid kõik see pidi surema.“

13./VIII. 26.

Ilmar Reiman.

Märkus: Ülaltoodud kirjutises on mul allikatena tarvitada olnud ainult Karl Rumori teosed, kuna arvustuslikku materjali tema üle pole mitte kasutanud — sel põhjusel, et see on mineviku ajakirjandusse lalall pillatud.

I. R.

1) Minu sõrendus.

Mait Metsanurk ja tema pihtimusromaan.

1.

Meie uuemasse kirjandusse jääks tühi paik, kui seal puuduks Mait Metsanurga „Jäljetu haud“. Võib olla selle raamatu poolt ja vastu, kuid ta sisuline-mõtteline tähtsus jääb siiski erakordseks. Kui otsida kirjandusest ajajärgu vastupeegeldust, siis on „Jäljetu haud“ vastavam ja eeskujulikum teos. Selle aktuaalset ainet võib võrrelda värskel verisel, kehast välja rebitud lihatakiga.

Nüüd võime öelda: Meil on kaks äärmist, erakorralist ja ainulaadilist raamatut, millel palju ühiseid, ent veel enam erinevaid jooni — need on Fr. Tuglase „Felix Ormusson“ ja Mait Metsanurga „Jäljetu haud“. Mõlemad on nende autorite usutavamad pihtimused, kirjutatud päeva-raamatu vormis. „Felix Ormusson“ on läbilõik Tuglase esteetilisest usutunnistusest, „Jäljetu haud“ aga Metsanurga poliitilisest eluvaatlusest. Tuglase ja Metsanurga kõige-tüübilisemad omadused — esimese esteetiline nautimine, teise sotsiaalne mõtlemine — on avaldatud puhtal kujul mainitud päevaraamat-romaanis.

„Jäljetu haa“ eessõnas tõendab Metsanurk, ta olevat selle käsikirja saanud tavalvalt advokaadilt, kes jälle omakord pärinud käsikirja tähtsalt, sõjakohtu poolt hukatud kommunistilt. Kuid me tunneme Tuglase müstifikatsioone ja arvame, et „Jäljetu haudki“ pole neist vaba. Vastasel korral ei saaks omistada teost Metsanurgale, vaid tolele tundmatule kommunistile. Selleks võimalusi aga ei ole. Ainult Metsanurk võib nii mõelda ja kirjutada, nagu seda tehtud „Jäljetus hauas“. Metsanurgale ei jää mitte võõra päeviku stiliseerija, vaid intensiivse mõtleja ja analüseerija au. Kes tunneb vähegi Metsanurga loomingut, ta vaimlisi kalduvusi ja mõtteviise, sellele ei ole „Jäljetus hauas“ midagi võõrapärast. Viimases on saanud kirjaniku vaimulaad aina selgema ning tugevama väljenduse kui senistes teostes.

Tung arvustada ja hinnata elunähtusi, eriti just selle väärkülgi — see on Metsanurga olulisem iseloomujoon. Viimasel ajal on saanud kireks mõistatada sotsiaalset olemist, millega oleme harjunud kui igapäevase nähtusega, ent mis siiski oma sügavamalt ideelt üsna arusaamatu ja kummaline. Vähesed oskavad sotsiaalselt mõelda, kuigi omatakse eeldusi selleks ülearu palju. Metsanurgal aga on selleks tugev ja väljaarenenud instinkt. Oleks huvitav jälgida selle arenemise ja teadlikumakssaamise teid, ent

siin pole see võimalik. Olgu vaid alla kriipsutatud ta ideede sügavamaks, detailsemaks ja — üldinimlikumaks muutumist. „Vahesaare Villem“ ja „Orjad“ olid tüübilised ainult eesti oludele, tema viimaste teoste — nagu „Jumalata“, „Alguse“, „Kindralipoja“ või „Jäljetu haua“ — tagaseinaks sobib aga ükskõik missugune maa või riik. Aga siiski ripuvad Metsanurga ained ja ideed niivõrt tänapäevast ja lähemast miljööst, et neist lahutatult kaotaks kirjanik oma hingamisvõimaluse ja lämbuks.

2.

Metsanurga tegelased on ikka eetiliste ja sotsiaalsete tendentsidega, paratamatud idealistid ja fanaatikud. Nad tahaksid enese ümbrust ja maailma parandada ning luua teissugusemaks, kuid nende tahtmine ei vasta nende tegelikule jõule. Ühe isiku tugevad pingutused ühel pool, ühiskonna määratu viletsus ning ülekohtus aga teisel pool — see on Metsanurga teoste aine, nende peamisem vastuolu. Et ta tegelastel pole lootust võitmiseks, vaid nad murduvad ja hukuvad tuhandekordselt tugevama vastasega võideldes — see annab Metsanurga teostele traagilise ilme. Kibe pettumus kõneleb ikka ta raamatuist.

Kristjan Raudma — „Jäljetu haua“ peategelane — on ligisugulane Mart Klaose („Orjad“) ja Taavet Sooverega („Taavet Soovere elu ja surm“), rääkimata „Kindrali pojast“. Oigem oleks koguni öelda: Kõik nad moodustavad ühe tüübilise Metsanurga idealisti, ainult igaüks on eri-arenemisastmel. Taavet Soovere on veel küla-seltskonnategelane, kes fanaatiliselt võitlust peab ümbritseva vaimupimedusega. Mart Klaos on maalt linna tulnud ajakirjanik, kes piike murrab seltskonna vaimlise orjameelsuse vastu. Kindrali poeg on ühiskondliku õigluse otsija, kes arvas seda leidvat kommunismist. Kristjan Raudma on ideeline kommunist, kes igatseb kirklikult suurt ühiskondlikku pööret tuua meie kapitalistlikku ilmakorda.

Kõik nad on vaimliselt tugevad, trotslikud, ennastsalgavad idealistid, kelle tegelik, praktiline jõud aga kaunis väike. Kristjan Raudma on küll kõige enam arenenud, kõige iseteadlikum ja kõige tegevam idealist Metsanurga loomingu, kuid siiski on ta passiivne loomujoon õige tunduv. Ta on pikameelne töötaja ja kannataja, kes arvab võivat teostada ühiskondlikku pööret alles paljude aastate pärast. Ta mõistus nõuab evolutsiooni, hing aga revolutsiooni. Ta tegevus piirdub juhtnööride andmise ja lend-

lehtede kirjutamisega — „täidan need tule ja tõrvaga, laotan üle maa — aga see on ka kõik“.

Kristjan Raudma peab mitu korda suuremat võitlust kui kõik tema eelkäijad. Tal on tegemist vähemalt kolmekordse vastasega: ülekohtune kapitalistlik ühiskonna-kord, kodanlastelt päritud traditsioonid ning enese skeptiline hingelaad. Peab olema palju jõudu, nii füüsilist kui vaimlist, et mitte murduda, et enesele truuks jääda. Seks on tarvis mingit üleloomulikku pingutust, suurt usku ja tahet, et hoida tasakaalu. Ja seda on Raudmal.

Nimelt on tema tugevamaks ja haruldasemaks omaduseks fanatism ja messianism, mis peaaegu puudub eesti kirjanduses, mille poolest lokkab aga slaavi kirjandus (näiteks on Poolas tähtsamad messianismi kuulutajad Mickiewicz ja Slowacki). Raudma tunneb kogu oma olemusega: Maksev Kord (kirjutatud aina suurte tähtedega), s. t. valitsev ülekohus ja õiglusetus tuleb maailmast kaotada, ja seda ei saa muidu kui enese ohverdamisega. Ta usku oma ettevõtte õiguses ja otstarbes ei suuda miski murda, kuigi tal on mitu korda enam kahklusi kui teistel ideelistel tegelastel.

Toome näiteid tema fanatismist ja messianismist: „Minu veres on võitmatu sund võidelda ja ennast ohverdada.“ Teoses on palju kordi alla kriipsutatud, kuidas tal see kalduvus juba aegsasti, juba lapsena, välja arenes. „Olen andunud meie aja suurimale ideele, ohverdan end taevariigi maa peale toomisele.“ — „Nõristatakse mult viimne elumahla tilk, nahk ja luu peavad siis veel eeskujude andma, kuidas surra oma tõekspidamiste eest!“ Ta ei saaks olla keegi muu kui revolutsionäär, võitleja, eluga riskeerija, uue ilmakorra taotleja ja selle eest kannataja. „Olen selleks sündinud... Mul on määratud käia ainult üks tee, see on minu veres ette kirjutatud juba enne sündi.“

Raudma hingelaadis on Hamleti skeptilist vaimu. Ta ironiseerib alul Hamleti vaimupära üle, ent ta ise on vahet pidamata Hamleti saatuse osaline. Ta kahtleb kõiges: senises jumalas, ilmaparandamises, eneseohverdamis, kommunistliku võitluse õiguses. „Tuhat ja musttuhat väikest kahtluse kurivaimu vaevavad mind, ja ma pean nendega rängemat võitlust kui oma maiste vaenlastega.“ Vaatamata oma suurile teadmisele — just nende kiuste, nagu Hamletil — puudub ta hinges rahu ja kooskõla. Ta hinges valitseb tühjusetunne nagu kuristik, mida varjab seltsimeeste eest, kuid pihtib täielikult oma päevaraamatus. Tumedad kahklusidud on nii sügaval, et nad mürgistavad

inimese juba ta sügavamas olemuses — ta hinges. See on kurb traagika.

Selle suure poliitilise Hamleti hingelise struktuuri moodustavad järgmised astmed: Poisikesepõlves enesepiinaja, et proovida kannatusi; koolipõlves virk õppija, visa ja kangekaelne oma iseteadlikkuses; mehena enesetaltsutaja ning askeet, kuigi kalduvusi oli lõbumaitsmiseks; hiljemini andumine parema ilma idee ja eneseohverdamisele; muutumine teo-inimeseks ja uue ilmakorra teostajaks; hingelised rahunemised ja kahklused enese sihtides; pettumused seltsimeestes ja armastuses; kallima naise surm ja hingeline rahunemine; surmaeelne meelega ja fanatism.

Pettumusedki on mitmekordsed: ühiskondlikud ja isiklikud, mis kasvavad poolehoidjate arvu vähenemise, paremate seltsiliste kaotamise, massile pandud lootuste tühistamise ja piiritaguse kommuuni pahestumise tõttu. „Mina mõelsin omast tööst päevad ja ööd, ainult ühiskondlik võitlus pidi mind täitma, pidi mind rahuldama. Nüüd tunnen: mu hing on vaene ja tühi. Olen naeruväärne kui põrandapesija, kes alles surma eel aimab, et inimhing ei või rahulduda ainult alalisest küürimisest.“ Ühiskondlik võitlus on must töö, nagu rehepeks või põrandapesu — nii on Raudma lõpuks veendunud.

Kogu aeg on olnud Raudma nagu osavusetu köietantsija, kes võib iga silmapilk omalt teelt maha kukkuda ning hukkuda. Kõige saamatumaks ja nõdremaks jääb ta enne tõeliku langemist. Surmaeelses vintslemises tabavad teda suurim hirm ja meelega, mitte surma pärast, mida julgesti ootab, vaid üldises elumõttes. „Mis siis, kui kogu kosmiline elu on mõttetetu ja kõik see, milles ma traagiliselt kaasa mänginud, on jant, on komet!“ Veidi varemalt on visanud ta oma päevikusse veel kindlama veendumuse nagu paradoksi: „Töörahas ja kannataja inimkond on siiski liiga eeterlik, liiga abstraktne olemus. Konkreetne on aga Viivu oma õekesega.“

(Järgneb.)

Arthur Roose.

Ärkamisaegne kirjanik ja luuletaja Mart Sooberg †.

Eesti ärkamisaja kauge mineviku taevas on heledamad tähed üksteise järele kustunud... Vähe vilkus neid veel meie põlvele. Ja nüüd on neist vahest üks viimane kus-

tunud... 20. jaanuari varahommikul kustus meie vanema põlve kirjamees veteraan Mart Sooberg üheksakümneadas eluaastas elukirjast.

Mart Soobergi nimi paistab meie ärkamisaja koidikust kui eesti rahvalaulude ja muinasjuttude vestja oma meie aastatesse.

Eesti kirjanduslugu vahest küll ei tunne nii kõrge vanaduseni jõudnud veteraani. Aukartust äratavad aastad —

Mart Sooberg.

eesti aokoidikust, mille aegsed juba varemalt üksteise järele varisenud külma hauavilusse...

Kuid Mart Sooberg oli meie vahest veel ainuke elav vaimline side sellest rahvastunde äratuse kaugemast ajast, mil eesmärgiks oli eestlusevaimu äratus. Küll vähe on neid, kelle eluaastad on lasknud oma rahva tulevikku nii kaugemale näha selle ärkamiskoiduterast kuni lõkkele lõõnud rahvusliku iseseisvuse tõusuni...

Meie nooremale rahvapõlvele on, nagu tähendatud, Mart Soobergi nimi kaugel, kaugel vilkuva tähena. Märksa tundavam aga küll vanema põlve aegseile, kes teavad

selgemalt, et ta tol korral väheste isamaalaste reas meie rahvuskultuuri-tööle käed külge oli pannud.

Isegi meie nii paljud kirjanduslood ei maini Mart Soobergi kui eesti ärkamisaegset kirjandustegelast. Ainult dr. K. A. Hermaani „Eesti kirjanduse ajaloo“ (1898. a.) leidub märkus Mart Soobergi (Sohberg) kohta. „Väga viljakas rahvusline kirjamees, kellest Eesti kirjanduse ajalugu mööda minna ei saa, on Mart Sohberg.“ Selles ei ole aga kõik ta sel ajal ilmunud kirjandus loendatud, mis mõne raamatu võrra suurem; ka ei leidu seal mingisuguseid eluloolisi andmeid.

Mart Soobergi kui rahvakirjaniku nimi sai omal ajal ruttu tuttavaks; ta raamatuid trükiti Tartus Schnakenburgi trükikoja väljaandel.

Kõik ta laulud ja jutud sisaldavad suurel määral rahvapäraseid lugusid ja rahvaluulet, mis ta omapoolsete lisandustega kirja pannud. Iseäranis rahva-ainelise luule alal on ta mõnegi salmi võrra eesti oma-aegset kirjandust rikastanud. Nähtavasti on Mart Sooberg muidu oma kirjanduslikus lihtsuses kõigiti tahtnud jannsenlik jutupuhuja ning laulik olla, kuigi rahva-aine alusel.

Meie ajale on ta lauludest kõige tuttavam kõlavama rahvaviisiga lauldav, rahvaluulele lähike „Oh mu ilust isamaada“:

Oh mu ilust isamaada,
Oh mu kallist kodupaika,
Kus ma, hellake, elasin,
Kus ma, kullake, kasusin!
Seal ma muište murul mängisin,
Videviku vilul kõndisin,
Kulda metsas kullerdasin,
Murumaa peal maadeldasin,

Tammemetsas tõstsin häälta,
Lepametsas lasksin laulu.
Seal ma endsis helnamaades,
Kaupõlves, karjamaades
Holdsin oma isa karja,
Isa karja, ema marja,
Isa ilust lehmakesta,
Ema hella tallekesta.

Mart Sooberg sündis 22. (10.) novembril 1837. a. Pärnumaal Võlla vallas „Silde“ talus perepojana. Ta isa Kaarel, kes taluperemehena kuus aastat sealse kihelkonna-kohtu kaasistuja oli, pani poja 12 aasta vanuselt Mihkli kirikuvalla kirjutamiskooli.

Paar aastat hiljemini jätkas Mart oma õppimist Pärnu Ülejõe koolis, kus tol korral parajasti J. V. Jannsen koolimeheks oli. Kahtlemata sai ta viimaselt äratustule põue, nagu ta seda ka ise tõendab „Eesti Kirjanduse“ 204. lk. 1916. a., J. V. Jannsenist mõned mälestuseread kirjutades. Peale selle on ta oma koduvallas mõni aasta vallakirjajajaks olles ka rõugepanija ametit pidanud Võlla vallas, nimelt juba 18. eluaastast peale. Täisealiseks saanud,

täiendas ta end valla soovil kreisiarsti v. Landeseni juures arstirohtude tundmises ja haiguste ravitsemises, mispeale ta sellekohase eksami kaelakohtus kreisiarsti ees tegi. Eksamil kohtulauas öeldud talle: „Sinust saab priimees — soldatiks sa ei lähe; vallale pearaha ei maksa, valla kütthobustega viiakse sind sinna, kus haigetele abi tarvis.“ — Kuuskümmend aastat on ta truisti oma kutse alal peajasjalikult rüugepanijana töötanud; sellekohaseks tegevusalaks olid tal kolm valda: Võlla, Audru ja Jõõpra.

Kirjanduslikku tegevust alustas ta 1865. a., välja andes „Esimese Eesti laulutooja“; neid ilmus kuni 1883. a. kümme annet. Samal ajal avaldas ta ühise pealkirja all „Eesti jututooja“ kümme raamatut või annet; neist trükiti mitmed teist ja kolmandat korda. Peale nende kirjutas ta rahvajutu „Kaval Hants ja vanapagan“. Et J. V. Jannsenil kogu vaimulikke laule „Siioni Laulu-Kannel“ välja oli antud, andis M. Sooberg pea samanimelise 1865. a. kirjutatud „Siioni Ohvri-Kandle“ 3 jaos välja. 1879 ilmus tema sulest „Abielurahva südame peegel“. Oma luuletusi on ta ka mujal avaldanud. Edumeelsema tegelasena oli ta oma ümbruskonnas iga ettevõtte algataja ning õhutaja. Käis oma noorpõlvel Tartus E. Kirjameeste Seltsi koosolekuil, kust ta muidugi ärkamisvaimustust kaasa võttis.

Oma viimaseid elupäevi elas lumijuukseline kirjanikvanake oma poja juures Tõstamaa Tõhelas, kus ta eluküünal s. a. 20. jaanuaril kell 3 hommikul kustus. 25. jaan. sängitati ta Tõstamaal Uruste õigeusu surnuaial maamulda.

Ka oli Eesti kultuurkapitali kirjanduse-sihtkapitali valitsus ta oma eluaegsete pensionäride sekka üles võtnud.

Oma teenetega — eesti rahvalaulude ja muinasjuttude korjandustega — on ta enda nime eesti kirjandusloos jäädvustanud.

J. Hermann.

Sangaste sõda.

2

3. Sangaste sündmused tolleaegse ajakirjanduse valgustusel.

Kuni käesoleva ajani on Eesti ajaloos kui ka kodumaa üle ilmunud üksikutes kirjatöödes Sangaste peaaegu maha vaigitud: me ei leia kuskil eesti ega teiste autorite juures sõnu, mis oleksid pühendatud sellele Eesti-Läti piiri-

äärsele maakohale — muidugi sellepärast, et Sangaste kohta puuduvad igasugused niisugused andmed, mis näitaksid temale mõnesuguse tähelepanu saamise vajadust, ja tõepoolest, mis ongi kunagi, otsustades pealiskaudselt, Sangastes sündinud! Väheimalt ei näi muistsed kroonikad Sangastest midagi teadvat, ja kuigi siin vahest ka mõndagi Eesti seisukohalt tähtsat on juhtunud, ometi on meile Sangaste jäänud tänini ainult selleks harilikuks Eesti kihelkonnaks, kus on maarahva elu joosnud oma halli igapäevast rada väikeste kõikumistega üles-alla: kui kadus vabadus, algasid Sangasteski piina- ja murepäevad, mis on kestnud, välja arvatud üksikud koidulootmise viirastused, nende aegadeni, mil hakkasid puhuma kogu kodumaale lahedamad tuuled päris- ja teo-orjuse ärakaotamise näol. Nagu mitte midagi erilist poleks siin sellepärast ette tulnud, sangastlased on ainult elanud oma kurba elu päevast päeva, rühkinud edasi, rabelnud põllul, talitanud karjalaudas, askeldanud kõlgastikus ja — kannatanud ning kadunud, et aset anda oma järeltulijatele paratamatult edasikestvaks ilmetuks, ahastuslik-traagiliseks „olemiseks“ saksa soost mõisniku ja Vene sandarmi ikke all, kusjuures oma k s võidi lugeda ainult enese viletsat elu — sedagi mitte alati! — ¹⁾, tööd ja vaeva: maa, linn taeva all, metsloom põõsas, kala vees — kõik oli ja pidi jääma mõisniku ainuõiguslikuks varaks, jumalast seatud „kõrgema“ isiku seaduslikuks eesõiguseks ja pärisomandu-

1) Meie aja inimesed mäletavad sündmust Sangaste kiriku juures, kus 15-aastane talupoisikene varguse pärast kiriku juurde sellekohasesse häbitulpa pandi ja timukas alasti last senti peksti, kuni liha narmendama hakkas ja tema ihul enam üldse kohta ei leidunud, kust poleks nõretanud veri. Peahoobid antud külgi mööda ning Iga löögi järel ühele küljele vajunud piinatava pea teisele poole — sõnatult, häälletult, sest poisikese keelepaelad pole enam liikunud. Lõpuks asetatud verine tomp kirikuliste ees vankrile ning viidud teadmata kuhu mahamatmiseks, sest vähe maad kirikust eemal heitnud kannataja hinge. Selle õnnetu nimi on kahjuks teadmata.

See on üks ainus näide „kohtumõistjate“ mõisnikkude ajast, piiramata omavoli päevilt, kuid kui palju teisi õnnetuid pidi vahetpidamatult kannatama „seaduse“ ja „õigluse“ nimel mõisa all valitseja, kupja, koerapoiisi, „metsahärra“ ja mõisniku enda tujude pärast! Kõige õnnelikumad olnud karistatavate hulgas väljaspool abielu sündinute, vallaliste laste emad, sest neid on ainult mõnitatud kantslit ja erilise häbipinki kirikus seatud, peas „häbitanud“. Aga suurem osa seesugustest eksinud hingedest võignes vanemal ajal oma „eksimuse“ just nimelt mõisale enesele, kus maksis „jus primae noctis“. Õnnelik naine, kes oma välmuse tõttu metsahärra, valitseja või mõisniku ees armu leides karistamatult mehele pandi või kelle lapse arvas tema isa heaks „omandada“ ja kooli panna!

seks, sest tulevat kindlad piirid tõmmata ülemate ja alamate, mõisnikkude ja talupoegade ning nende tahte vahel. Kes alam, sellel ei tohi midagi paremat olla, sellel ei võigi soov tekkida elada ka oma äranägemise järele vabalt. Kui mõisnik midagi oma käskudes ja korraldustes silma vahele jättis, pidi tegevusse astuma ustav mõisa sulane — kohalik saksa pastor, kes kohe tõttas nägema kantslist viimsepäeva märke, kui näit. talu perenaine söandas kõrvale heita sitsiräti ja pühapäeval end siidrätiga ehtis. Ainult jumalast antud mõisnik võis sõita tõllas, koolitada oma lapsi ja hävitada hurtadekarjadega talupoegade põlde karimatult, et teda selle eest ootaks põrgu hauataguses elus...

Suure Sangaste mõisa vanad puud võiksid palju jutustada ajast, kus kupja kepp orjade turjal tantsis, kuna härrad rüütliid hundi- ja karujahtidega, kaardimänguga jne. end lõbustasid ja targu nii püüdsid politikat ajada, et — kas valitses maad venelane, poolakas, rootslane või taanlane, — et pärisvõim maa ja tema elanikkude üle ikka sakslase-mõisniku kätte pidi jääma...

Siiski! Nüüd, kus avanenud võimalus hinnata eestlaste kannatusi, nende tegusid, jälgida ja ära märkida seda visa võitlust isikliku ja rahvusliku olemasolu eest, mille ka sangastlased läbi võidelnud ja võitnud — kas ei leidu absoluutselt mitte midagi, millega Sangastegi oma nime võiks kirjutada Eesti ajalukku, kuigi väiksema õena teiste Lõuna-Eesti kohanimede ja paikade kõrval? Kas tõesti Sangaste on ainult nimeliselt Eesti kihelkondade kirjas, ilma et tema elanikud oleksid kunagi avaldanud tegusid koguna, kes tunneb eneses vajadust ikka ilmutada muistset meelsust ja eestlaste vabadusevaimu? Kas kogu orja-aja kestel pole olnud sirge sangastlase küür!? Ilma et me siinkohal mõtleksime Sangastele külge pookida mingi erilise oreoli helki, tahame kõige pealt ära märkida seda suurt võitlust, mida Sangaste ausalt ja visalt on läbi heidelnud oma lähema võõra naabriga: Eesti-Läti piiri läheduses asuva maakohana on Sangaste, tööle maad andes, kaitsnud Eestit naabri mõju eest ning edukalt tagasi tõrjunud kõik vastavad katsed vastaspoolelt. Selles suhtes on Sangaste, nagu kõik teisedki Eesti-Läti piiri äärsed rajamaad, oma kohust ustavalt täitnud. Kuidas aga see võitlus, mis kaugeltki tähtsusetu pole ja hindamata ei või jääda, on arenenud ja missugusel teel just kihelkond oma ülesannet täitnud, on eriküsimus, mille käsitus ei tarvitse selle kirjutise raamidesse kuuluda. Teadagi on Sangaste, nimelt keeleliselt, aastasadade jooksul teatud läti mõju tunda saanud

(omandades näit. Läti otsekuu allakugistatava „k“: ma'k, sa'k, ti'k jne. pro mina, sina, teie jne.), nagu aga ka tugevat eesti keele mõju omakord lätlased on üle elanud, kes võtnud omaks meie kõlavast keelest palju sõnu. (Sangaste murraku iseloomustamiseks olgu toodud järgmised laused: „Vai meil nu timand tüüpuudus: meil kõik kivi korata ja kannu kaaldu. Üri va tüü mi'is, tiä lask nu meil prii olla.“ — „Vai tiä mi'k ellu tiid vai näkse. Ma atsi (öelsin) sulle, Andrus, et mis ti'k kah Üri man oled — olekubu.“ — „Näe, es sa tiiad ja mu'k käest nõvvad.“)

Ei, ka Sangastel on oma minevik.

Sangaste kaugema mineviku hiilgeajast ja sangastlaste vaprust kõnelevad meile mälestusmärkidena Sangaste muinaslinnad. Nende üle vaikivad muistsete ajaraamatute kirjutajad, sest Lõuna-Eestis etendas peaosalt nähtavasti Otepää, kuid ei või uskuda, nagu poleks kodumaa iseseisvust ja tema puutumatus kaitsnud 700 aasta eest ka Sangaste. Pole võimalik, et Sangaste maalinnad-linnused, mis tänini säilinud, omal ajal kasutamata seisid. Kahtlemata sõdis sangastlane vapralt oma linnamägede juures, ja teisiti polegi see mõeldav, sest suurte kunstlike mägede-kindluste ehitamist ei võetud ette ometi ilma põhjusega; juba sõjaka naabri pärast pidid sangastlased end kindlustada püüdma ja vaprust üles näitama, sest vastasel korral oleks naaber selle Eesti maakonna hävitanud ja vallutanud. Need sangastlaste oma-aegsed kantsid on: 1) Mäeküla linnamägi Sangaste vallas, 5,5 km Sangaste kirikust põhja poole, Restu-Pringi maanteest 1,5 km ja Enno talust 735 m, Kirgjärve kaldal (kaitstud kraavi ja valliga, millest viimane 100 meetri pikkuselt jätkub, kuna kraavi kogu pikkus on 284 m), ja 2) Kuigatsi linnamägi, Puka jaamast 6 km Võru poole, paremat kätt teest, „Sakala“ talust 1,5 km, „Linnamäe“ talu maal. Tema kõrgus on umb. 38,2 m (?), mäeharja idaosas on nähtav vana kaevu ase; loodeküljel on kivirida haudu E. Laid, Eesti muinaslinnad).

Samuti on üsna tõenäoline, et sangastlased ühes teiste eestlastega ka suure vabadusevõitluse ajal aastal 1343 ilmusid Otepäasse, „mis oli eestlaste ja nende liitlaste (pihkvalaste) kontsentratsioonipunktiks määratud: siia pidid teatavaks, ettemääratud tähtpäevaks koonduma Eesti väerühmad ja nende abijõud Pihkvast, et Liivimaa ordu-meistri Dreilöweni seljatagust ja saksa sõjalist baasi ahvardada liiga suure saksa väe koondumise kõrvaldamiseks

Harjus ja kogu Lõuna-Eestit mässutada, sõjale organiseerides, saksa peatuskohad hävitada ning, ühinedes Leedu vägedega, saksa võimule, eriti ordule, anda lõpphoop. Kuid, nagu teada, saatuslikus lahingus Otepää-Vastseliina all — 1. juunil, suvistepühal (?) 1343 — 2 väljavahet eemal saksa Vastseliinast, väikese metsa juures kitsuses löödi pihkvalased saksa lõuna-väerühmade juhataja Dietrich von Rambow'i poolt lahingukorrast täiesti välja. Põhja-Eesti lahingutest ülejäänud osa eestlasi (ühes sangastlas-tega; K. R.), meie arvestuse järele 5000 meest, tormas pihkvalaste lahingu kaotusest teada saades venelastele appi, kuid jõudis hilja kohale ja piirati ootamatult sakslaste poolt ümber. Siiski raiusid eestlased omale tee sakslaste raudrõngast läbi ja põgenesid Ostrovimaale. Neile jälgisid ordurüütlid, ei saanud neid aga kätte, vaid pidid ise lööduna taganema" (Dr. J. Luiga, „Eesti vabadusvõitlus 1343—1345“).

H. Sepp („Ajalooline Ajakiri“ nr. 4, 1925 ja „Postimees“ nr. 86, 1926) j. t. on õigusega dr. J. Luigale ette heitnud „ebaõnnestunud agarusega“ kroonikate uurimist ja seletamist ning ekslikkude hüpoteeside ülesseadmist, kuid vististi on dr. Luiga oletustes ka olulist tõtt. Igatahes oli Lõuna-Eestis suurejooneline kokkupõrge eestlaste ja sakslaste vahel, kusjuures eestlaste vägi võis tõepoolest mitme tuhande meheni ulatuda. Minu arvates pidi ses väes leiduma ka sangastlasi, sest kogu Eesti kääris.

Pärast suure vabadusvõitluse kokkuvarisemist pole sangastlased vististi enam avalikult üles astunud mõisnikkude vastu, olgu siis vahest — üksikute näol, kelle käsi aga hiljemini muidugi pahasti käis. Ainult üldistel käärimisajadel on Sangastes vahest jälle „muistset meelsust“ avaldatud, kuid väga tagasihoidlikult. Pole andmeid, kuidas suhtusid sangastlased „Maatra“ ja „Pühajärve sõjasse“, kuid vanarahva mälestuste järele olnud Pühajärve „sõjas“ ka üksikuid sangastlasi, — asub ju pealegi Sangaste Otepää piiril. Alles palju aega hiljemini areneb Sangastes avalik „sõda“ mõisnikuga. See oli 1905. a. mässu tulemus. Viimane asjaolu vähendab teatud mõttes Sangaste „sõja“ tähtsust märksa (lülil üldises mässus), kuid ei tule unustada, et avalikud väljaastumised — „mässud“ — Eestis on pea alati olnud tingitud rahva üldisest seisukorrast ja meeolust. Sangastes arenesid 1905. a. sündmused sääras- teks, mis siiski Lõuna-Eesti teistest tolle aja „mässudest“ tõusevad peaosas kõrgemale.

Sangaste sõda sõitis sõdima 11. dets. 1905. a. Sünd-

muste käiku tundsid sel ajal ainult sellest sõjast osavõtjad ise ning ümberkaudsed, kelle kaudu sõnum sündinud faktist levis küll imekiirelt, kuid, nagu segastele aegadele üldse, kõiksugustes variatsioonides ja koguni moonutatud kujul. Kaugemalseisjad said sündmustest õigema pildi alles võrdlemisi hilja. Ka ajakirjandus oli Sangaste sõjast halvasti informeeritud (pärast ei ole sellest sõjast avalikult enam kuskil kõneldud), mille üle sugugi ei tule imestada, sest võimata oli saada täpsaid teateid ajal, kus üldine mässulaine kogu kodumaad valdas ja sündmus sündmusele järgnes ühel ajal paljudes kohtades. Oks tõi ühe teate, teine sellele otse risti vastu käiva jne., nii et oli võimata tött kirjutada. Vaatame siiski, mida kirjutavad Sangaste kohta sel ajal Tartu ajalehed. Need ajakirjanduse teated on seda huvitavamad, et pakuvad selge „ülevaate“ neist segastest aegadest.

Tartu suurem ajaleht „Postimees“ (nr. 240, 1905. a.) kirjutab (ajalehtede kirjavärs muutmata):

Sangastes jätkavad kõik valla peremehed maakassa maksud maksmata. Kuulu järele on asi kohtusse antud.

Oma 15. nov. numbris kirjutab „Post.“:

Seisukord läheb järjest ähvardavamaks. Ohutatakse mässu.

Isikupuutumatus on pühalikult välja kuulutatud, aga Tartumaa (Sangastes) võib politsei veel mehe ühes naisega keskööli ära viia ja neid nädalate kaupa kinni hoida, sest mehekene (Andres Kerk) on julgenud oma talu tagasi tulla, kust noore mõisniku¹⁾ maaahnus teda välja oli tõrjunud.

1) Nähtavasti on siin mõeldud krahv Erich Bergi. — Andres Kerk'i asjus leidub riigi keskarhiivis Liivi kubermanguvalitsuse dokumentide hulgas huvitavaid andmeid. Näit. loeb ühes niisuguses dokumendis tõlleaegne Tartu maakonna ülem parun Maydel oma kohuseks teatada Liivimaa kubernerile Riiga järgmist:

Juba selle aasta kevadel võis tähele panna Sangaste talupoegades ilmsiks tulevat vaenlikkust mõisniku vastu rahulolematusest maa asjus, millel õigel ajal kohale saadetud kasakate rühma tõttu põlnud tõsiseid tagajärgi ja mis piirdus ainult mõne tulesüütamisega. Nüüd aga, kihutatud agitaatorite poolt, on sangastlased läinud mõisniku vastu, veel vaenlikumaks ja kavatsavad 9. novembril s. a. pöörduda tema poole nõudmistega, nende mittetõlmitse korral aga kallale tungida lossile. Vallas, muu seas ka Sangaste mõisa kõrtsis ülespandud kuulutustes, alla kirjutatud Sangaste Grupi poolt, kutsutakse talupoegi 9-ks nov. vallamaja juurde, et läbi arutada lõksimust, kuidas vabastada politsei poolt kõvendatud kaitselkorras vangistatud Anna ja Andres Kerk'i, kes omavoliliselt on asunud mõisa „Loppi“ talu maa peale. Sellepärast on vallavaneemale läkitatud eeskiri seda koosolekut mitte lubada, abiks rahutuste juhuks saadetakse 9. nov. ööl kohaliku sõjaväest alanväelaste rühm.

Sama dokumendi kõrval leidub järgmine eestikeelne üleskutses:

„Post.“ nr. 253 loeme:

13. nov. peeti Sangaste Leevi (Kuikatsi) Vaalu koolimaja juures rahvakoosolekut, millest umb. 500 inimest osa võttis. Tehti ühel häälel järgmised otsused: 1) Vallakoolis tuleb maksuma panna uus õpekava. 2) Kirikumõisa- ja kroonumaksud tulevad seni maksmata jätta, kuni uus riigikord on sisse seatud. 3) Asutatakse rahvakaitseväge ja luuakse vallale kassa sõjariistade muretsemiseks. 4) Leevi (Kuikatsi) rahvas astub Sangaste kihelkonda asutatavasse „Sotsialdemokraatsia Seltsi“.

24. nov. ütleb sama „Post.“:

Terve rüüstajate vägi!?

Otepää poolt tulevad uskumata sõnumed. Rüüstajate parv, kes teel lõuna poolt meie maale, purustada kõik ja põletada, olla Petseri kloostriga maatasa teinud (?).

Rõõvliisak, Karula poolt tulles, olla Sangaste jõudnud, kus nad iseäranis talusid rüüstamas käinud. Need sõnumed on ka Nuustakuni (praegune Otepää) ulatanud. Tartust paluvad valdade saadikud sõjaväelist abi.

„Sama „Post.“ nr. 259 ütleb edasi Sangaste kohta:

Maal asutatavat omakaitset. Öövahid, kel märguandmiseks pasunud kaasas, pandagu välja. Märguandmise pääle peavad ligemas olevate talude elanikud kokku tulema, et abi käepärast oleks. Pääle selle tahetavat ümberkaudsete ässitajate vastu välja astuda sellega, et nende püüete ja tegude kohta õiget valgust heita ja rahvale seletust anda.

„Post.“ nr. 261 on öeldud:

Sangaste Karula kui ka Arla²⁾ rõõvimiste kohta kuulujutud on täiesti tuulest võetud. See on jällegi ässitajate kavalus, kes ümber sõldavad ja rahvast sel teel sõjariistu sunnivad muretsema. See teatus olgu rahvale rahustuseks, kes hirmsas ärevuses on.

Teisal ütleb „Post.“, et Valgas nii suur sõjariistade nõudmine olevat, et vastavad ärid ostjaid rahuldada ei suuda ja laskematerjali hindu kuulmata kõrgele kruvivad, kasutades silmapilku ja tehes head äri.

„Post.“ nr. 264:

Sangastest. Rahvakoosoleku otsused Kuigatsi (Loevi) vallas. 22. nov. kogus rohkearvuline rahvahulk Kuigatsi vallamajasse kokku, kus 17. okt. avaldatud manifesti

Üleskutse.

Rahva ellu parandamise perast.

Pallutakse kõike valla liikmed Sangaste valla maja jurde kolmapäev 9-tal Novembril kell 12.

Ettepanekud: Andrus Kerge mõisa varastamise perast, ja kõik mitmesugust ette panekud oma elu parandamiseks.

Aupaklikult

Sangaste Gruppe.

Üleskutse venekeelne tõlge on kreisiülema poolt varustatud märkusega: Andrus Kerk'i vangistat 1. nov. Jurjevi kreisiülema noorem abi, seda vangistamist nimetavad nad varguseks.

Oma raportis kübernerile 16. nov. 1905 teatab sama kreisiülem, et Andrus Kerk on vangistatud poliitilistel põhjustel.

2) Peab olema Hargla. Või on siin mõeldud Arulati?

põhjal mitmesugused läbirääkimised uuenduste maksmapanemise pärast ette võeti ja otsuseks tehti ministrite nõukogu presidendile Wittele järgmised otsused sisse saata, mis otsusetegemise päevast pääle maksma pandakse.

1) Nõuda valitsuselt, et 17. okt. 1905. a. avaldatud manifest viibimata kõigil täiusel maksma pandaks ja põhjusseadust andev riigivolikogu otsekoheisel, sala, sugu ja usu pääle vaatamata valimise teel kokku kutsutaks.

2) Valitsuse asutuste ametnikud annavad uusi seadusi välja, mis 17. okt. manifesti otsekoheise mõttega sugugi kokku ei sünni ja takistavad rahvast manifestis lubatud õiguste tarvitamisel. Sellepärast teeb rahvakogu otsuseks: neid määrusi, mis 1905. a. 17. okt. manifesti mõttest kõrvale lähevad, mitte maksvaks tunnistada ja täitmata jätta.

3) Praegune regulativ koguni kõlbmataks ja maksvusetakstunnistada, sest et see on kinnitatud ja kokkuseatud 1843. a., s. o. sel ajal, kui rahvas alles Balti mõisnikkude orjaikkes oli. Regulativis on ameti-talituste eest maksud määratud, nält.: laulamise eest üks praad, üks linnik, üks vöö ja leib; leeritamise eest pudel viina, villased sukad ehk kindad, vöö jne. Kõik see ei sünni praeguse olukorraga kokku ja rahvakogu otsustab: praegune regulativ kõlbmataks ja maksvusetakstunnistada ja selle järele kohalistele õpetajatele palga maksmine lõpetada, kuni õpetajate tarvis uued palga tingimised kokku on seatud ja kinnitatud.

4) Nõuda, et patronadi-õigus õpetaja valimiste korral kaotataks. Praegu valib selle seaduse järele õpetaja patronat, s. o. mõisnik ära, terve rahva tarvis ja ei küsi rahva rahulolemise ehk mitterahulolemise järele, kuna palik õpetajale ometigi kõige rahva poolt maksetakse. Õpetajate valimine peab terve rahva pärralt olema. Need õpetajad aga, kes patronadi-õigusega on valitud, ametist lahti teha ja neid boikoteerima hakata.

5) Teede tegemine seisma jätta, seniks kui teetegemise asjus valla- ja mõisamaade vahel ühtlaselt on ära jagatud. Praegune teetegemise asi on orjaaja jätis, sest siis oli talurahvas mõisnikkude pärisorjad ja mõisnikkudel oli ükspuhas, keda tema orjuse Jaskis orjata. Nüüd aga on talurahvas priil ja temal peavad niasanasugused vabad riigi kodaniku õigused olema, kui mõisnikkudelgi.

6) Ja amamoonaja- ja adra-rahad praegusel korratumal ajal makmata jätta seniks, kui kord maal maksma on pandud ja talurahva asemikud kubermangu maa-omavalitsusest lastakse osa võtma, nii et rahvas teaks, mis otstarbeks mõisnikkude maapäev need maksud tarvitab. Kubermangu omavalitsus peab olema valitud otsekoheise, sala, sugu ja seisuse pääle vaatamata hääleandmise teel.

7) Krediid-kassa maksud mõisnikkude põllupangale seni makmata jätta, kui talurahva põllupank on käima pandud. Protsendid võlgade eest krediid-kassale ainult sellel määral järele maksta, nagu talurahva põllupank neid võtab.

8) Rendimaksud talude eest mõisnikkudele seni maskmata jätta, kuni riigivolikogu määrused on maksma pannud, kui kõrge võib rendi kõige kõrgem määr olla.

9) Mõisnikkusid kohustada orjuse- ja kvootemaid nendes piirides ja selles seisukorras, nagu nad orjuse ajal olivad, talurahvale, kas paraja hinnaga ära müüma ehk rendile andma.

10) Jahi- ja kalapüügi-õigus olgu igal inimesel niisasti mõisa kui ka valla-maa pääl vaba.

11) Et mõisnikud metsad talukohtade päält enne nende müümist maha raiusivad, sellepärast on põletis- ja ehitusmaterjali puudus talupoegadel suur. Mõisnikud hävitavad viimasel ajal metsasid ja saadavad väljamaale ja nii võib ajajooksul puudest suur puudus tulla ja materjal kalliks minna. Sellepärast teeb rahvakogu otsuseks, metsaga äritegemine mõisnikkudel ära keelata.

12) Kõik vallapiirides olevad õlle- ja monopoli poodid peab valitsus viibimata kinni panema. Kui aga valitsus neid mitte hiljem, kui kuu aja sees kinni ei pane, siis paneb rahvas nad omavoliliselt kinni. Rahval ei ole neid joogikohtasid tarvis. Praegu nõuab kubermanguvalitsus monopoli poodide juurde talurahva seast vahtisid, aga rahvas seda kohustust oma pääle ei võta ja vahtisid monopoli poodide juurde ei saada. Rahvas ei ole nende eest mingisugust tasu saanud. Balti mõisnikud on viinamüügi õiguse eest tasu saanud, sellepärast peavad nemad ka poodisid kaitsma, kuni valitsus nad kinni on pannud.

Õpetus vallakoolides Eesti keeles viibimata maksuma panna. Vene keele õpetamine ainult Vene keeles sundulise õpeainena koolidesse alles jätta. See otsus kooliõpetajatele kuulutada viibimata täitmiseks ja praegusele kooliülemusele teada anda.

Need otsused hakkavad nende tegemise päevast pääle maksuma.

Pääle otsuste tegemist harutas rahvakogu veel maal kaitseväe asutamise ja nendele sõjariistade muretsemise küsimust, sest nagu kuulda tegevat „must sada“ Lätimaal oma hirmsat hävituse tööd 3000—4000 mehe suuruse salgaga, hävitavat talud ja mõisad, ning tapvat rahvast maha, sugu ja varanduse pääle vaatamata. Salk inimesi nõudis vallavanema käest tungivalt, ähvardusega, et tema valla raha rahva kätte annaks sõjariistade muretsemiseks, aga see nõudmine jäi täitmata.

„Post.“ nr 272 (10. det.):

Valga ümbruskonnas on ju mitmes paigas vanad valla-valitsuse liikmed lahti tehtud ja uued, sotsialdemokraatia-mehed asemele pandud. Niisama olevat nad ka veel kohtudes tegevuses. Sangastes mõistetud sel nädalal juba uue seaduse järele kohut. Uusi seadusi tegevat sääl paar „tudengi“¹⁾ ja keegi endine kohtuliige“.

„Post.“ nr. 273:

Sangastes olevat sotsialdemokratlaste poolt uus valla-kohus sisse seatud. Et uus kohus mitte seniseid vanu seadusi omaks ei tunnistavat, siis saavat ta uued „asja- ja ajakohased“ seadused paari üliõpilase poolt, kes sääl ligilähedal elavat. Kohtuskäijad ütlevat, muidu olevat asi kõigiti korras, kuid paha olevat see, et kuhugile asja üle edasi ei saavat kaebada.

„Post.“ nr. 275:

Õlenduseks, Hiljuti tõime kohaliku Saksa lehe järele teate²⁾, nagu oleks Sangaste loss taluinimeste poolt ära võetud

1) Palvadre ja Villa (?).

2) Nähtavasti tsensori poolt kustutatud.

ja Resto mõisa omanik v. Roth maha lastud. Need teated on ekslikud. Sangaste mõisasse on küll talurahva salk ilmunud, kellele püssid välja antud, et aga kasakad ilmunud, ei saanud nemad lossi mitte ära võtta.

„Post.“ nr. 278:

Sangastes. Nagu kuuleme, olla ratsanikud — umbes 400 meest — Sangastes, kus teatavasti omavalitsus sisse oli seatud, inimestel sõjariistad käest ära korjanud ja mõned isikud (8?) kinni võtnud, pääle selle, kui vallamaja juures laskmiseharjutusi olla peetud.

„Post.“ nr. 279:

Sangaste rahutuste üle kuuleme veel, et vallarahvas mineval pühapäeval hämariku ajal mõnede sotsialdemokratlaste poolt olla vallamaja juurde kokku kutsutud. Igalt talult kästud üks ratsamees võimalikult sinna tulla, kellel püss kodus oli ja seda mitte ühes ei tahtnud võtta, seda ähvardati kolme rublaga trahvida. Tuli siis ka umbes 300 ratsameest ja pääle selle suur hulk jalamehi kokku. Kui „vägi“ koos on, siis ähvardanud ninamehed igat ühte, kes ära minna tahtnud, maha lasta. Säält mindud siis Sangaste lossi, kust kaheksa püssi ära toodud. Et kõiki püssisid mitte kätte ei saadud, sest et ukсед lukus olnud ja krahv ise kodust ära olnud, siis tehtud otsuseks nendele teine kord järele tulla. Siis tingitud ka rendimaks taadri eest 8 rubla päält viie rubla pääle.

Lossist läinud üks osa kirikumõisa õpetaja ¹⁾ „jutule“. Õpetaja, kes parajasti tohtri juures on olnud, on pimeduse varju all ära saanud põgeneda.

Paari nädala eest olnud Sangastes sotsialdemokratlaste poolt omameelne vallavalitsus sisse seatud, kus vallavanemaks kohaomanik Jakob Kurvits valitud. Nüüd olla mõne päeva eest Kurvitsa heinaküün ära põletatud. Kuulu järele olla kuritöö Kurvitsa enese „sõprade“ poolt tehtud, kes teda mitte küllalt punaseks pole pidanud. Nüüd mõnatakse ühte kinnivõetud sotsialdemokratlast, kes tagast järele kinnivõtjate ees teisi kahtlustanud ja üles andnud.

„Post.“ nr. 282:

Sangastes. 15. skp. olivad ratsasoldatid ülema juhatusef Sangaste vallas uue vallavalitsuse liikmeid ja teisi uue liikumise eestvõtjaid ära korjamas. 9^{meest} viidi eslotsa Sangaste lossi keldrisse kinni ja säält teisel päeval Valka. Ka püssid korjati valla elanikkude käest ära. Mitmed majad otsiti läbi. Rahvas räägib, et ühest majast olla soldatid mehe raha ja hõbeasjad ära võtnud. —

Meeste kinnivõtmisel vallamaja juures olla soldatite ülem (vürst Golitsõn) seletanud, et mässajad sõjakohtu kätte antakse ja et mõnda neist surm, mõnda 10-aastane sunnitöö oodata.

Kui palju soldatite ülema sõnades tõtt on, seda ei tea meie lihtsad inimesed ära arvata. Otsuse tegemine on igatahes kohtur asi. Räägitakse (kõik küla lapsedki tõendavad seda kindlasti), et meie maa olla sõjaseaduse all, aga ametlikult ei ole sellest keegi meile kuulutanud; nüüd jääb küsimiseks: kas see õige on, mehj sõjakohtu kätte anda, kui sõjaseadust meile keegi siamaale kuulutanud

¹⁾ Albert Hesse.

ei ole? Nagu meie teame, ei olnud Sangaste meeste „sõjavägi“ mitte riigivõimule vastuhakkamiseks, vaid hiljutise „musta saja“ hirmul omakaitseks asutatud. Et ligi 200 meest püssidega pühapäiviti koos harjutusel käisivad, see ei ole ka veel surmasüü. Ka ei ole Sangaste lossi kallale ükski talupoegade sõjavägi tunginud, nagu seda ajalehed teatasivad. — Et vägisi seadusline v a n a vallavalitsus ametist ära tõrjuti ja omal volil mõisa maa pääle jahile käidi — neid asju ei haruta harilikult mitte sõjakohus. Seda peaksivad kin-

Jakob Kurvits (sünd. 30. VII. 1850, † 28. X. 1925), Sangaste sõja hing ja juht, oma perekonna keskel.

Pildil: tütar Julle (mehel Tartu postiülemal Maks Grünbergil), Jakob Kurvits (põllumees, kooliõpetaja „Engevõtjal“ ja seltskonnategelane), poeg Friedrich (praegu Tartu V jsk. kohtu-uurija), poeg Karl (praegu telefoni- ja telegrammivõrgu ülem Viljandis), Ann Kurvits, Jakob Kurvitsa abikaasa, ja tütar Marie (Misso metsaülema Arnold Tell'i abikaasa).

nivõetud meeste sugulased silmas pidama ja mõne seadusetundja juhatusel neile harilikku rahuaja kohut nõudma, enne kui see hiljaks jääb.

Meie õpetaja (Hesse) ja köster (Rossmann) on Sangastest ajutiseks ära läinud. Kuulu järele tulla nüüd sandar-

mid meie kihelkonda neid üles otsima, kes „vabaduse“ ajal midagi on julgenud teistele rääkida, mida ajalehed enne neid ju kõigile rahvale ette olivad kandnud. Sarnasel korral tuleksivad vist ka meie omad kodused salasandarmid neile appi. Kulle ja.

„Post.“ nr. 283 kirjutab:

Sangaste ärevad päevad. Endistele sõnumetele lisaks. Meeste vangivõtmise ja majade läbiotsimise juures käinud mitmes paigas mõisa koerapoiss¹⁾ soldatite juhina ees ja soldatid võtnud selle Rinni, kelle pääle koerapoiss näidanud. Üks peremees nõudnud sissetungijatelt ülemate kirjalikku läbiotsimise käsku näha; mehel lõõdnud vastuseks kahe hoobiga nägu lõhki. — „Uue vallavalitsuse“ esimees olla katsunud ära põgeneda. — Soldatid magada mõisa külmias küünis ja vahtida mõisa heinakuhjasid. — Enne soldatite tulekut käinud mitu meest kirikumõisas, et õpetajale ütelda: ta ei ole koguduse poolt õpetajaks valitud, sellepärast mingu ta ise Sangastest ära. Opetaja olla naabruses tohtri juures olnud. Sinna tulnud paar meest järele, et õpetajaga kokku saada. Kui õpetaja kuulda saanud, et teda taga otsitakse, põgenenud ta ära ja sõitnud öösel minema. Räägitakse, meestel olla õpetaja jaoks kott ligi olnud. Teel juhtunud õpetaja otsijad kõstrit nägema ja lubanud teda karistada sellepärast, et ta kõik mõisasse kandvat mis kihelkonnast kuuleb. Ka kõster põgenenud. — Meie kihelkonnas on mitme koolimaja juures rahvakoosolekud ära peetud. See oli kohe pääle „vabadusemanifesti“ ilmumist. Koosolekutel oli mitmesuguseid kõnepidajaid, sest igaüks arvas, nüüd on manifestil põhjusei sõnavabadus. Vox populi.

„Post.“ nr. 284:

Valgast. 20. det. oli Valga maakonna politseis vabatahtlikult äravõetavate pusside vastuvõtmine. Täna, 20. det., on linn sõjaväest tühi.

21. det. teatab „V. tel. tal.“, et revolutsiooniline valitsus otsuseks on teinud isikutele, kes varguses esimest korda süüdi leitakse olema, ihu pääle nähtavale kohale tempelit lüüa, kes teist korda varguse päält kätte saadakse, mõistetakse surma.

„Uudised“ kirjutab Sangaste sündmustest:

„Uudiste“ teatel („Uudised“ nr. 93) peeti 20. nov. Laates (Sangastes), Keenis ja Unikülas rahvakoosolekuid, kus samasugused otsused vastu võeti, nagu Kulgatsi „Vaalu“.

„Uudised“ nr. 96:

26. nov. pidas Eesti Sotsialdemokratilise Tööliliste Ühisuse Kulgatsi osakond koosolekut. Arutati Tartu osakonna poolt kokkuseaditud Ühisuse programmi eelplaani läbi ja võeti muutmatult vastu. Liikmemaks määrati meesterahvastele 15 kop. ja naister. 10 kop. kuus. Koosolek lõpetati marseljääse ja teiste praegusel ajal tarvitatavate vabaduselauludega.

Sangastes on uuesti valitud vallavalitsuse liikmed kinni viidud.

1) Ekslik. Koera-Rein ja Putka Jass pole selles aktalioonis tegevad olnud, küll aga mõisa „ülem tallmeister“ Tsimm (Hendrikson) ja tema vend, „Piiri“ talu rentnik Aadu Hendrikson.

Täielikumaid teateid Sangaste 1905. aasta sündmustest P. Speek'i „Uudised“ ei too.

Vaatame nüüd, mis räägib 1905. aasta Sangaste kohta „Nordlivländische Zeitung“ (endine „Neue Dörptsche Zeitung“). Ta kirjutab (nr. 277, 12. dets.):

Sangastest tulevad pahad sõnumed. Sangaste maa-alal on, nagu kuuleme, Läti mustri järele moodustatud revolutsiooniline komitee, mille eesotsas seisab lahtilastud koolmeister. Eile, pühapäeval, on sotsialistid, nagu üks Peterburi kaudu saabunud telegramm¹⁾ teatab, tegudeni jõudnud: „200 talupoega lossi ja relvad vallutanud, nõudmised ette pandud. Roth'i (Alfred v. Roth Restust; K. R.) peale lastud.“ — Nagu kuuleme, leidub Sangaste lossis umb. 25 püssi. Omanik, krahv Berg, viibib juba mõnda päeva siin, sealasunud sõdurid on juba mõne aja eest sealt ära kutsutud.

Tartu saksa leht ütleb lühidalt Sangaste sündmuste kohta edasi (nr. 279, 14. dets.):

Sangaste mõisa asusid 96. Omski rügemendi ja kaardiväe ulaanide kompanii... Jääb loota — lisab mõisnikkude leht sellele teatelejuurde — et uus korpuse komandör²⁾ väsimatult ja valjult oma jõu ära kasutaks.

Teisal ütleb sama battlaste leht selgesti välja, kelle vastu tuleb „väsimatult ja valjult“ teotseda. Nimelt avaldab ta oma veergudel ühe battlase lühikese härda palve oma kaasbattlastele, kus Balti sakslust üles kutsutakse koondumisele, võttes kätte sõjariistad — „meie vaenlaste“³⁾ vastu.

Oma 1905. a. 279. numbris kirjutab „Nordlivländische Zeitung“ Sangaste õpetaja „hädapäevadest“ ja Restu mõisa omaniku v. Roth'i kimbutamisest Sangaste „mässu“ ajal:

Sündmuste kohta Sangaste-Laatre pastoraadis⁴⁾ kuuleme järgmist:

Sangaste õpetajat Albert Hesse't⁵⁾ olid heatahtlikud koguduse liikmed viimase nädala jooksul korduvalt hoiatanud, kuid arvesse võttes paljusid neid vale-kuulujutte, mis tema isiku kohta juba kuude viisi tsirkuleerisid, oli ta oma kohuseks pidanud, niikaua kui iganes võimalik, oma ametis vastu pidada. Tema otsus muutus seda kindlamaks, kui ta 3. detsembril ühe Kuigatsi peremehe matmist võis toimetada, kusjuures haruldaselt suur leinajate kogu temaga kõige sõbralikumalt ümber käis, olgugi et need inimesed olid pärit just sellest vallast, milles kõige rohkem olid pinda leidnud radikaalsed. Kolmandal Kristuse tulemise pühal, 11. dets., võis ta Sangaste tunnil täis kirikus jumalateenistust eksitamatult pidada, nii et ta rõõmsal meelel koju tagasi pöördus. Korraga hirmutati teda ta rahu: tema juures viibiv vend tormas tuppa teatega, et ratsanikkude ja sõjariistus rahvahulk üle lähedal asuva heinamaa pastoraadile ligines. See oli nimelt see salk, kes Sangaste lossi ümber piiras ja sealt mõningaid sõjariistu oli võtnud. Vendadel jätkus vaevalt selleks aega, et üht kõrvalteed tohtrimajja põgeneda, kuna ninamehed kirikumõis-

1) Saatja nähtavasti Sangaste valitseja Kirstein.

2) Orlov.

3) See on — eestlaste?

4) Albert Hesse enese kirjutis?

5) Sakslane. Tema poeg praegu Tartu-Võru rahukogu alaline liige.

sasse tungivad ja elumaja läbi otsivad. Peale selle, kui nad taga-järjetu läbiotsimise jätsid, piiras see korratu salk tohtrimaja, häbe-mata väljendustega õpetaja väljaandmist nõudes. Nagu ime läbi pääsis õpetaja oma vennaga põgenema — pimeduse soodustusel maanteele ning siit üle põldude — kogu aeg tagaajajate hõiked kõr-vus — umbes 4 versta kauguses olevatesse metsadesse. Varssi võeti neid sõbralikkude naabrite poolt vastu ja avitati neid edasi, kuna nad väljaspool kihelkonna piire kindlasse paika jõudsid.

Ustav vastupidavus oma kutses, kuni toorele vägivaldale (1) peab alla andma, ja Jumala poole palvetamine abi lootuses, on need ainukesed sõjariistad, mis meie õpetajatel nendel rasketel aegadel on tarvitada. Oma ajal saab Jumal lõpliku võidu kõikidele t r u d e l e maal kinkima.

Mis puutub härra Alfred v. Roth'isse Restust, siis kuuleme, et ta veel pühapäeval Sangaste Põllumeesteseltsi koosolekut juhataa. Kui ta tagasisõidul Restu kõrtsist mööda sõitis, lasti tema peale üks pauk. Umbes kaheksajapealine mässajate salk läks, nagu juba varemini lühidalt öeldud, Restu ja seadis seal mitmesuguseid nõudmisi üles, kuid neid keelduti täitmast. Härra v. Roth saatis siis oma perekonna ühte naaberkihelkonna mõisasse.

19. dets. (nr. 283) kirjutab sama saksa leht:

12. dets. üle Peterburi saabunud telegramm Sangaste sündmuste kohta näib korrumpeeritud kujul siia jõudnud olevat. Sangaste mõisa volinik härra Kirstein õiendab seda ühes 17. (skp.) kirju-tatud ja eile melle päralt jõudnud telegrammis. Sealsamas on veel öeldud:

„Olen kaheksa usaldusväärilise ametnikuga 25 väga eeskujuliku püssi abil Sangaste lossi 300—400 osalt ratsa ja sõjariistus talu-poegade vastu kaks päeva ja ühe öö¹⁾ kaitsnud. Sangaste pääst-sid esmaspäeval vastu õhtut jalavägi ja neljapäeva hommikul vara ulaanide 3 eskadroni. Sellele järgneb täielik sõnum.“

Nii on ilusat Sangaste lossi julge vastupidavuse tõttu päästa suudetud. Nagu kuuleme, on Sangaste revolutsionääriline vallava-litsus tagandatud ja revolutsionääre sunnitud oma sõjariistad välja andma.

Nii saksa leht...

Lõpuks vaatame, mis kirjutab Sangaste sündmustest veel Tartu leht „Olevik“.

„Olevik“ (nr. 92, 2. dets.) ütleb pealkirja all „Must sada tuleb!“ muu seas järgmist:

Rahva seas oli jutt liikumas, et must sada Sangaste ja Laatre pool tegevuses on. Musta saja tegevuse kohta räägiti mitmesugu-seid juttusid, nagu näit., et ta Sangastes Igalpool majasid põletanud ja inimesi koledaste maha tapnud, iseäranis vihased üteldi nad naiste-terahvaste ja koolilaste vastu olevat. Mitmesugused koledad jutud olivad liikumas, kuidas koolilapsi ja naisterahvaid piinatavat. Rahva kartus oli äraarvamata suur, mis juba sellest võib otsustada, et Rõngus 24. nov. koolid lahti lasti ja igale poole valda käskusid anti, et Rõngu vallamaja juure kokku koguda ja säält siis ühendatud jõul musta saja vastu välja astuda. Naised ja lapsed, kes kodu jälvad, olid ütemata ära hirmunud. Paljud valasivad sel õhtul pisaraid ja valmistasivad surma vastu...

1) Ei vasta tõele, nagu allpool näeme.

„Olevik“ nr. 96 (16. dets.):

Sangaste lossi on 200 talumehe poolt mitu päeva ümberpiiratud. Käisivad kuulujutud ümber, nagu oleks loss ära võetud. Nüüd aga teatakse, et piirajatele nende nõudmise pääle ainult sõjariistu välja antud, kuna loss võtmata. Piiramise on dragunite salk lõpetanud.

H. Blaubrücke joon.

Sangaste ratsavägi Sangaste lossi piiramas 11. dets. 1905.

Teisal on sama „Oleviku“ numbris öeldud:

Tartu maakonnas Hellenurme mõisas on musta saja hirmteataval kuulujuttude ajal nii suur olnud, et ühel öösel terve mõisatäis inimesi plehku pannud, kõike sinna paika jättes. Ainult aednik jäänud nii raskesti magama, et ta plehku-panekut ei kuulnud. Hommikul üles ärgates arvanud ta mõisa ära nõiutud olevat, sest pääle

tema polnud inimese-hinge kuskil, ainult loomad karjunud laudas. Hobused olnud ühes inimestega kadunud.

Sangaste mõis olla liivakottide abil kindluseks muudetud.

„Olevik“ nr. 97:

Sangastes on valitsuse väed kuulu järele sõjariistu ära korjanud ja 8 inimest vangi viinud. Tartusse toodi kasakaid juurde.

„Olevik“ nr. 98:

Sangastest. Valgast saadeti siia umb. 600 ratsasoldatid, kes 15. ja 16. skp. vallaelanikkudelt kõik laskeriistad ära võtsivad ja üheksa inimest kinni viisivad. Vallaelanikka sunnitud tunnistama, kes valla-omavalitsuse komitee liikmed ja muidu tähtsamad isikud on. Hirmu pärast on mitmed naisterahvad nõudjate soovi täitnud. Ratsanikkude saatmise põhjuseks peetakse v a l e t e l e g r a m m i Tartusse saatmist, mille järele Sangaste mõis tuhaka tehtud pidanud olema.

Pühapäeval, 11. dets., käisivad küll sangantlased valitaejale nõudmisi ette panemas, aga mitte mõisat rüüstamas. Mõnd nõudmist, näit. puu- ja haonõudmist, peeti tingimata tarviliseks, sest Sangastest ei saanud puid mingi hinna eest, hagu aga mõnikord väga kalli rahaga. Nüüd ei saa naabri-valdadest ka enam puid osta, sest et need võerastele ei müü. Sellepärast pidivad sangantlaased ka tahes või tahtmata paraja hinna eest puumüümist nõudma.

Tuleriistade otsimisel kinniviidud isikud olevat 16. skp. õhtul Sangaste jaama viidud, kust nad Peterburisse saadetakse. Nendest on 4 kohapidajat, 1 kooliõpetaja, 1 karjamõisa-rentnik, 1 põllutööline, 1 saunamees ja 1 pagar¹⁾. Praegu on vald hirmus ja ärevuses. Nõdrema verega naisterahvastest on paljud raakesti haigeks jäänud. Sangastlane.

„Olevik“ nr. 99 (31. dets. 1905):

Sangaste sündmuste kohta saadeti melle veel teine sõnum, mille ka avaldame. Ta käib järgmiselt:

—m. Sangastes sai hiljutise „musta saja“ hirmu tõttu kodune „kaitsevägi“ asutatud, mis 200 meest üteldi suur olevat. Kes võis, see muretses enesele püssi. Ka kõige vanemad püssiloksid otsiti ühes ja toodi valge ette. Püssimehed tegivad paar pühapäeva harjutusi. Juhatajaks valiti üks peremees. — Ka uus vallavalitsus, kes rahvakoosolekul kõikide poolt valiti, seati Sangastes sisse ja vana vallavanema käest võeti valla rahakasti võtmed ja asjaajamisõigus ära. Tal keelati linna minemast, et ta kommissarile rahva tegevuse üle kaevata ei saaks.

15. selle k. p. Ilmus Sangastesse suur sõjavägi. 18 ratsameest ohvitseri (räägitakse vürst Oolitsõni) juhatusel ilmusivad vallamaja juurde. Siis hakati valda mõõda sõjariistu ära korjama ja vallavalitsuse liikmeid ja muid nõndanimetatud „mässumehi“ kinni võtma. Kinni võeti 9 meest ja viidi Sangaste lossi keldrisse, kust nad teisil päeval soldatite saatel Valka viidi.

Täpsamaid andmeid Sangaste sõja kohta 1905. a. ajakirjanduses ei leidu. Piirdume siinkohal nende sõna-sõnalise avaldamisega.

(Järgneb.)

Kaljo Randa.

¹⁾ Nende nimed allpool.

Kirjanduslik ülevaade.

Joel Lehtonen: Putkinotko. Kujutus laisast viinapõletajast ja kohtlasest härrast. Tõlkinud Konst. Vanik. Noor-Eesti kirjastus Tartus, 1926.

Joel Lehtonen (s. 1881) kuulub soome kirjanikupõlve, kes ellu astus käesoleva sajandi alguses, vaim sütitatud ja juhitud aja uusromantismist, eriti Nietzsche individualismist ja sensualismist. Nagu Eino Leino, Joh. Linnankoski j. t., on Joel Lehtosegi tollaegsed luuletused, romaanid („Kuradi viiul“ 1904) ja novellid täis uhkavaid, üliinimesena jõugeniaalitsevaid tundeid ja kujusid ülevoolavas, suurežestilises sõnastuses. Aja jooksul on ta sellest nähtavasti igavustades siirdunud ikka enam humoristlikku rahvaelu kujutusse, tihti burlesksete pintsli tõmmete ja värviplarakatega. Juba 1910-da a. ümber võib muutust märgata; siitpeale tasaneb ta kujude eluritm ikka enam. Endiste jõust ja kirgedest otse ülekeevate üliinimeste asemel näeme nüüd poolteadvuses laisalt mõnutsevad või valutsevad, loomalkult veeteeruvaid „alainimesi“. Psühholoogiliselt huvitavuselt on aga seeläbi kindlasti võidetud, sest endiselt õõnsalt välisžestitsemiselt on nüüd ühtlasi süvenetud imestamisväärse osavusega analüseerima inimhinge ja ta animaalseid pimedikke.

Sama arengukäigu alateadvuse analüüsile koos äärmiselt naturalistliku kujutusviisiga on läbi teinud mitmed teisedki endised uusromantikud — ja kogu see kirjandussuund pole ammu enam uus. Saksas võiks ta tähtsama esindajana mainida näit. Fr. Wedekindi — seda psühhoanalüütikut enne Freudi. Soomeski on see vool eriti pealesõjases kirjanduses õige elavalt arenenud, saades mõjustusi muu seas ka suurelt norra alateadvuse avastajalt — Knut Hamsunilt. Nii on peale Lehtose ka praegune teine tähtsam soome keskpõlve proosakirjanik, F. E. Sillanpää, tugev kõige pealt seal alal, nii oma „Vagas viletsuses“ selle primitivistliku, pool-loomaliku saunataadiga. Ja Soome maalis on Sallie ümber tekkinud terve koolkond, kes loob kujusid Soome metsanurgist, mis oleksid nagu Kesk-Mongooliast, ja värvidega, mis räpaselt rohelised ja hallid nagu pori. Kodu sõda näitas soome loomuse tumedat külge ta tegudes, pealesõjane kunst on peaaegu oma peatlesandeks teinud seda analüseerida ja kujutada ta olemuses. See on kui kurat jumala kõrval, võrreldes ärkamisaegse kujutlusega soome maamehest kui jumalakartlikkuse ja töökuse eeskujust, ühest ainsast Saarijärve Paavost, — kuid üks ole igal rahval ja igal inimesel oma jumalik ja oma kuratlik pool. Tähtis on, et neid tuntaks ja arvestataks mõlemaid. Ja siis nähakse, et need kuradid ja metsinimesed õieti ei olegi seda nii väga, vaid võrdlemisi üsna tavalised, meie kõikide sarnased, ainult nalivsemad, vähemteadlikud.

Joel Lehtonen on seesugune mõlema poole arvestaja, kuigi ta oma maalis halle ja poriseid kohti kujutab vahest enamgi, kui neid on. Ta ei jutlusta nende juures, ei kiru ega ahastagi — ta lihtsalt näitab ja muheleb pealegi. Sest need „metslased“ isegi seal lombis ju ei ahasta ega vaevle nii südamest, kuigi vahel ohklevad. Oma humoristlikus pessimismis ja halli igapäevsuse täpsas järgiaimamises tundub Lehtonen sugulane Tšehhoviga, kuid ta hinge põhjas pole tolle purevat vene ilmavalu, vaid selle asemel endise uusromantiku värvi- ja lopsakuse-armastust. Tiittanen võrdleb teda isegi Cervantesega.

„Putkinotko“ on tunnustatult Lehtose senine peateos, kuigi ta kõneleb ainult ühe päeva oma tegelaste elust, pealegi niisuguse, kus öieti midagi ei sünü! Kahtlemata ei mõju see eläbi sündinud põnevuse puudus lugejasse mitte hästi — kuid see nähtavasti on paratamatu: tahetaksegi ju analüüsida just tavalist, igapäevast, püsivaid inimloomusi, mitte hetke üllatusi.

Ja ei saa salata, et see analüüs on huvitav, kuigi lugeja tihti ei saa mõnamata jätta kujutuse liialist laust ja venivust. Sest siin ei ole ainult elutute välisfaktide kujutust tolle laisa sauniku laaberduusest, ta naise lõpmata askeldusist või ta lastekarja loomaalalisest käratsusest jne. jne., vaid kõige selle taga tundub siiski ka omapärast elutunnet, üldinimlikult huvitavat. Nõnda ei ole enne kirjutatud Soomes ja vaevalt kuskil mujalgi — see teeb rikkamaks. Ja vahest veelgi huvitavam peaks see teos olema sotsiaalselt — sest see siiski on usaldatav pilt proletariaadi hingeelust ja praeguse ühiskonna kõige valusamaist küsimusist. Ja nende tundmine on esimene eeldus nende parandamiseks.

Kuid siin pole antud mitte ükski huvitav film soome kehvik-Oblomovist, vaid ka hüras-Oblomovist. See on omamoodi jutt „pöödist ja idioodist“, metslasest ja esteedist. Ja kui see meelde tuleb, siis tekib nagu isendast hull mõte: kas lõpuks see heasüdameline mugavust armastav rumal härra siin, raamatukaupmees Muttinen, kes end oma humanismis läheb koorida tol viinakauplejal — kas mitte see pole samast esteetide perekonnast, kui meie toonane — Felix Ormusson. See on hull pähepiat — aga, aga ega me tea, mäherdune on Ormussongi, kui ta saab kord sama vanaks...

Olgu kuidas on, Muttises tundub midagi autobiograafilist, kuigi parodeeritult. Ja see on igatahes uus ning huvitav kuju, see nauditsev ja tolstoitsev „estee“, mugava kodanlase tüüp sama selgelt kui Käkriäinen on proletaarlase oma. Kraabib linnas raha (mitte ebaausa äriga!) ja sõidab siis oma villasse õngitsema ja ilutsema, naime (õigem poolnaine) järel, alati rosinakott kaasas.

— „Oi, kuidas siin on kaunis... Putkinotkosi! — ohkab Aapeli, pistes endale rosina suhu.“ See on nii tüübiline ja ühtlasi nii lõbus.

Ei, ei, kui tagasi mõelda, see siin ei ole siiski igav raamat, kuigi ta oleks väga hästi võinud olla poole lähem. Lehtosel on oma siim ja oma pintsel, ta oskab maalida iseloomu, tal on enam nägelikkku fantaasiat ja fabuleerimisoskust kui Sillanpää, kuigi „Vaga viletsus“ on kiiremalt edasiliikuv ja sünteetilisem. See on isegi lõbus raamat, kui kord juba läbi tungida tema naturalistlikust detailirohkusest. Eestigi kirjanduses on selle teosega üks kena raamat rohkem, kuigi ma kahtlen, et ta endale väga palju lugejaid võidak. Sest Lehtose niikuinil veniv stiil on tõlkes muutunud veelgi palju rasketiloetavamaks. Nende ridade kirjutaja pooldab juba ükskord soome keelest võimalikult sõnasõnalist tõlkimist ja vahel isegi lausechitusele selle soomepärasuse alalejätmist. Sest on ju soome keel siiski vaid eesti keele kaugem murre ja ühest teise üle kandes peaks lubatud olema üle kanda ka natuke tolle teise murde keeleliski iseloomustust. Kuid kõige selle juures peaks ikkagi alati hoidama teatav mõtteselgus, mitte kaasa toodama tarbetuid võõraid käände, mida omade keeleabinõudega võiksime edasi anda palju ühtsamalt ja palju vastavamata tunde- tooniga. „Putkinotko“ tõlkes on taoteldud küll iga üksiku sõna täpsust (ehk küll sedagi mitte alati öieti), aga lause üldtoon on selle all kannatanud vahel nii, et isegi mõttest raske on aru saada.

Rääkimata deskriptiivsete sõnade ülekanndmise puudulikkusest

oleks võinud olemata olla vähemalt niisugused tarbetud võõrapärasused: ... „kargab, küünelid konksus, teistele silmle“ (lk. 74) (pro: silmi). ... „Aga nüüd lokerdab Topi mäelepoole“ (lk. 109). „...naine, kahvatu silmnäolt ja kõht pästi, kuna on väikesi saamisel“ (pro — saamas, nagu soomegi keeles) (lk. 112). „... kavatsesin juba maailmale (pro: maailma) minna“ (lk. 138), „lehma mõisale vedama“, siin võib isegi valesti aru saada, kuna tähendus on „mõisa“ (lk. 163). Ka eesti „kui“ alati soome „kun“ tähenduses on ikkagi pisut võõras: ... „ja haput leiba kui mina ei söö“ (lk. 138) (pro: kuna ma h. leiba ei söö“ või „ja h. l. ma ju ei söö“). Samuti on soome -pa-liide ikkagi raske alati tõlkida „ep“-iga, vaid pigem liita vokaaltüvega ainult p, või jälle tõlkida kaudselt eesti „ju“, „alles“ jm. Päris vastukarvane on lause, nagu „Käkriäinen läheb, sest sulane ei olnud talle kõnelemisele tulnud, et juba teist tohtrit otsima oli saadetud“ (lk. 168), pro lihtsalt ja täpsamaltki: „...sest see sulane ei olnud talle lausunudki, et“ jne. „Satuksin siit äraminekule, ja sääl oleksid minu laastandikud teistele kasvamas“ (lk. 226); pigemini: „S. s. ära minema ja siis jääksid mu laastikud kasvutama teistele“. „Heinapõud“ pro „heinailm“ (lk. 243), sest „põual“ on meil siin siiski teine tähendus kui soome keeles. Ja eestlane ei roni „puusse“ (lk. 272), kui ta „puu otsa“ peab ronima.

Vahel taas on sõnakord liigagi „eestipärastatud“: „Sanelma, keda on saadud niidule toodud ja vähekeste virisevat Luukast vaatama.“ Lause oleks palju selgem, kui öeldisetaide „vaatama“ oleks, nagu algtekstiski, „niidule“ järel, eriti kui lause lõppu veel täiendada „Luukase järgi“, või asendada üldse „vaatama“ „valvama“ga.

Isegi otsekoheseid keelevigu leidub vahel, nagu näit. „õige pakseiks ja ümmarguseiks lähkreiks“ (lk. 68) (pro „-seks“ ja „-siks“, kui üldse lühem lõpp), „kellist“ (192) pro „kellust“ jne. Umbes nendelaadilisi kohmakusi ja tarbetuid võõrapärasusi on pea igal leheküljel, mis kõik teevad stiili raskeks ja segaseks, rääkimata, et jäljendatud rahvakeelest enamasti kadunud on just ta rahvapärasuse aroom.

Kuid lõpuks peame siiski tõele au andes tunnistama, et tõlkija ülesanne siin on olnudki erakordselt raske. Eriti otsekohese rahvakeele edasiandmisel, mis on ju siin peaaegu „väljaspool süntaksit“, täis igasuguseid kõnekäände ja pooliklauseid, „metslaste“ keel — nagu nad ütlevad. Parema puudusel püüdkem siis olla rahul sellegi eestistusega.

A. Anni.

Jaan Pert: **Punane Liilia**. Romaan. Tartus 1927. 164 lk.

Mispärast sellele romaanile „Punane liilia“ nimeks pandud, ei suuda ma aru saada. Ei kõnelda siin mingisugusest poliitilisest punasusest, ei mängi romaanikangelaste juures punased lilled ülepea kuigi suurt osa. Neid nimetatakse nii mõõda minnes mõnikord mingisuguse sümbolina.

Siin kõneldakse üliõpilastest, meie mees- ja naisüliõpilastest, nagu kõneles neist omal ajal Tammsaare oma „Pikkade sammude“ ja „Üle piiri“ nimelistes novellides, kuid kõneles õige kuivalt ja mitte väga õnnelikult. Aga ma teeksin Tammsaare novellidele ülekohut, kui ma „Punast liiliat“ nende sarnaseks peaksin. Tammsaare kujutas meie üliõpilasi, nagu nad tema silmis omal ajal elasid, liikusid ja töötasid. Jaan Pert kujutab neid pidudel, maskeraadidel „pajatsidena“, „pjerroodena“, „arleküinidena“, „à la Pariis ja Ateen“, mida ta vist kumbagi pole näinud.

Ta katsub neid kujutada rāpastes kõrtsides ropendajatena ja äkateiae kāperdajatena ja arvab ennast sealjuures moraalkangeks kohtumōiatjaka selle hukkalāinud noore rahva ūle. Just nagu omal ajal I.III Suburg kujutas inimesi ainult pidudel, muidugi vāga heas seltskonnas, nii raudavad Perti inimesed ka ainult pidult pidule, kõrtsist kõrtsi, kuid vāga halvas seltskonnas silita, plaanita, nagu seda on ka terve romaan. Sealjuures on need inimesed viimase vōimaluseni aritusepalavikus, filosofoerivad, pilluvad mōtteteravusi, mis on aga õige labased ja nūrid ning vaimuvaesed, igavad targutused. Ūks paar neist — neiu Inga ja noorhārra Naani — armastuvad teineteisega vāga rāngalt juba esimesel kohtamisel, mis on õige omapārane.

Seltskond ūllōpilast teeb jōge mōōda vāljasōidu paadil. Ūsna tundmata naisūllōpilane Inga kutsutakse kaasa, peatatakse kuskil kaldaarast surnuail, kus haudadel Hamlet'i tōsidusega haudade ja pealuude ūle filosofoeritakse ja sealsamas labaselt lōōbitakse, kuid kōik see pealiskaudne flirtimine mōjub noorhārra Naanisse jārgmisel ool nii masendavalt, et ta hiljapalavikku satub, jampasib ja nāgemust nāeb Ingast ja saadab temale kirja vāheūtleva sisuga, aga „pisaranukrate sugistervitustega“. Ja see tutvus venib ja stiveneb siis tervest romaanist lābi kõrtsides, maskeraadidel ja ūllōpilaste korterites teiste noortega ja vananeva elumehe Kōklauga, kes noori prellisid hoiab nagu vana ruun varas. Noorte seast paistab veel eriti vālja viitullimees Kaarvel kes aga end juba jutu keskel kaunis pōhjudamatult maha la seab, siis pehmesūdameeline Linda, kes raskejalgseks jāab, nagu hiljemini elutark ja emalikkude kalduvustega Ingagi, kelle õnnetus jälle noorhārra Naani poolgaraks teeb, nii et see koju vanemate juurde sōidab, seal õige murtud ja muudetud olukorras isa nii āra ehmatab, et see hullumeelseks lāheb ja sureb. Kuid poeg tuleb varssi toibunult tagasi ja toimib siis raskejalgse Ingaga umbes samasuguse etenduse selle korteris, nagu Faust tema poolt petatud Gretcheniga vahgitornis. Ja ūlepea nāib Jaan Pertil Inga kujutamisel Gretchen eeskujuks olnud olevat. Nagu eksinud Gretchen meeleheitel palvetab Jumala ema, *mater dolorosa* kuju ees, nii lāheb ka Inga kirikusse.

„Kirikust mōōda minnes leidsin, et selle ukseid on lahti. Astun sisse. Ei ūhtki inimest. Ainult kōōnliad vilguvad.

Lāhen altari ette, sūda nii ārras, ja pōlvitan neitsi Maria — kannataja naise ūrgkuju ees. Ja kui pāā tōstan, sirutab Jumalaema kuju lapse mulle vastu.

Pōlvitan. Suur helevus tāidab kiriku, suur vaigus tāidab minu.

Ei ūhtki inimest kirikus. Oli ūhtu. Ainult kōōnliad vilkuvad altari pāāl. Pōlvitasin Jumala-ema ees.*

Sõnu ja mōtteid tūttavalt korratud.

Nii Inga ise. Ja Naani valmistab ennast Inga raskejalgse seisukorras :

„See suur vaikimine, millega kandis Inga pēvade koorma, suur leppimine sellega, mis kāes on, pūha allavandumine saatusele, avasilmi ja karges rahus vastu minnes sellele, mis lāheneb paratamatult — see ūlendas ja pūhitses ta.

Ei kunagi nōrkuse tundemärke, ei kunagi etteheiteid teistele ja ūmbrusele, mis ometi loomulikult oodata vōiks sijn. Ei kunagi kohtumōiatmist teiste ega ka enese ūle. Nii seisls ta fatalise meelekindlusega vankumatalt enese teel.

Olin muutunud nūud ta vaimusuuruse imetlejaks.

See imetus kandis mu tuesti hinge tagamaadcle, nāhes inimest lihas ja veres saatuse õnnelapse ja halastamatu māngukannina.

Kui nōder on meie silmapilkude suurus ja uhkus sellega, kui madalasse meid alandatakse! Kui lōpmatu lūhike on silmapilk, mil enese ūle isand olla vōime. Siis tuleb orja tee.

Ja uus inimene tõsis minn ehte. Suur, äraseletatud, lunastatud inimene, kelle tee igavesti kõigub kahe äärmuse vahel, võrdlematu uhkuse ja mõõtmatu alanduste vahel. Ja see tee on kannatustee.

Pole äravalituid ja hukkamõistetuid — on kõigil sama tee, tee kibuvitsa lilledes, kus unistad punasest lillast. Ilus tee, mida ilusam, keda (?) kibedam.

See „sügavmõtteline“ faustifilosoofia on äärmiselt tõlbakas. Ei olnud Ingal „silmapilkude suurust ja uhkust“, ei „võrdlematu uhkust“. Oli õige igapäevane inimene väikestes mõtutes, tühistes oludes. Ei kuskil Gretcheni taolist nalivset andumust valdavale üliinimesele, võib-olla oli see vilnastunud silmapilgul, nagu pehmel Lfndal, kes Inga kõrvale seatud üsna asjatult. Isegi Kaarveli surmamine üsna asjatult traagika otsimine.

Ja see „äraseletatud, lunastatud“ inimene! Gretchen oli seda surmas: „Ist gerettet.“ Perti järele „kõigub äraseletatud ja lunastatud inimene igavesti kahe äärmuse vahel, võrdlematu uhkuse ja mõõtmatu alanduse vahel“. Noh, „ma tänan niisuguse „äraseletuse“ ja „lunastuse“ eest! Seda võib kirjutada ainult inimene, kellel on hingeelust ja tema sügavusest alles väga noored ja hämarad mõisted.

Ja paar lehekülge hiljemini läheb see „fataalse meelekindlusega“ ja „vankumata oma enese teed“ kälja, „püha allavanduja saatusle“ ja „avasilmi ja karges rahus“ vastumineja „sellele, mis läheneb“, meeleheitel ja nõrgalt, nagu ta elas, külma tuisku surma otsima, kuhu lumi ta matab.

See faustiline olla tahtev sügav traagika on valmimatu farss!

Aga asjata on nõuda kompositsiooni ja iseloomujoonistusi, kus alles võideldakse lihtsa lausechitusega. Võtame kohe esimeselt-teiselt leheküljelt mõne näite:

„Harva huikab linn, kuigi nietsades kuulduv vidin“... „Ringi on tühjus, mis kestab (!) iga ilmakaare poole“... „Jõe ääri mööda viib tee linnast välja surruasiale. Minnes sellel sõudsid mööda ja tagasi paadid.“

Ja kui teravmeelsed on dialoogid! Kui Inga tundmata üliõpilaste poolt paati palutud, siis algab sõudmisel järgmine kõnelus:

„Ja talle on siis imelik, et võidaks paati sõitma paluda.“

„Eks võikski olla nii.“

„Vast pole teie meile nii võõras, kui meie teile... Jälgime teid ammu. Kui kõndisite, cemaft vaadates, vahandage mu avameelsust, naersime teie üle.“

„Kõnnin mina teistmoodi?“

„Ei, kuid naljakas on, kuidas inimesed kõnnivad. Ikka parem käsi ja pahem jalg, siis pahem käsi ja parem jalg. Nagu nukud nõõri mööda.“

„Siis saate teie küll alati naerda.“

Kui ma Kodaveres kihelkonnakoolis käisin, leidsin sahvrist kaks väikest polssi suures naeruhaos. Ühel piimalähker süles. Teine tema kõrval kiskus meeletult ja südamest naerda, nii et pisarad silmis. Küsimise peale, mis ta naerab, kogeles ta naeruhaogude vahel:

„Tema ütles, et piim teeb lähkris koll, koll!“ Ja jälle purtsas naerma. See oli ju ka naeru põhjus, kuigi mul raske oli sellest aru saada.

Kuid kirjaniku põhjusest peaks aru saadama. Et inimene käies jalgu vahetab, ei ole parem naeru põhjus, kui see, et piim lähkris loigiseb.

Kui vähe kirjanik seda seltskonda ja neid olusid tunneb, millest ta kirjutab, näitab üks väike iseloomuline joon. Kuskil karnevalipidul laeab ta üliõpilase vana saksakeelset „pursilaulu“. „O alte Burschenherr-

lichkelt, wo bist du nun geblieben?" laulda: „O, Burschen, alte Herrlichkeit, wo bist du geblieben? Juba unustanud oled selle?"

Mitte unustanud, vaid ei ilmaski ise öieti kuulnud. Ja nii on ka kõik need „karnevalid" siit-sealt kokku loetud, aga mitte oma silmaga nähtud. Sest kust võtame niisuguse karnevali, nagu seda Pert kirjeldab.

„Ja kes ei tule siia? Mehe äraolekul noor naine: raamatute vlna taga istuja professori proua, et kohata teda (?) austajate üliõpilastega; seltskonnadaam, et leida omale uusi ja rikkamaid tutvuseid; poesell ja lihunik, et leida siit õõks omale lõbus seltsiline; ja ihupillajad kunstnikud, poeedid, õnnetult armastajad, pessimistid (!), riigi äraandjad, sõdurid ja ohvitserid — kõike on ses kirjuvärvilises ja kirelises tantsijate kogus."

Kõik see kirju seltskond olevat pool-alasti, siin joodetavat purju koolipiikad jne. jne.

See on tema arvates à la Pariis ja Ateen! kas aga ka à la Tartu — selle taha lubage asetada suur küsimärk?

Miks ei lase noored inimesed oma äbariku „loomingu" käsikirju vähemalt aastagi suhvilis selista, et seda siis uuesti lugeda? Ma usun, siis oleks meil hoopis vähem sarnascid „romaane" ja võiksimme selle asjata kulutatud aja, paberi ja trükimusta eest midagi kasulikku ära õppida, enne kui oma „kunstiga" rahvast valgustama hakkame.

A. Jürgenstein.

Karl Rumor: **Mürgine vill**. Sõja ja revolutsiooni novellid. Töölise Kirjastuse Ühisus — Tallinnas, 1926. 114 lk. Hind 80 mk.

„Siiruvilulise" eessõnas tähendas Karl Rumor umbes nii, et peab arved minevikuga ja loobub sealpeale kergest loominguist.

„Mürgine vill" peaks siis olema midagi kaaluvamat. Ja ongi. Tüsedas proosas on antud rida huvitavaid kirjanduslikke asju.

Raamatus pole ainult sõja- ja revolutsiooninovelle. Seal on ka säärane armastuslugu-sonimus kul „Kajak". Nauditav küll, kuid katkestab punase niidi, mis käib teosest läbi. Mõned palad tunduvad katketena suuremast teosest, näiteks „Ürgöö". Ja on kompositsioonilõtvu.

Proosa aga hea. Lüüriline küll, kuid mehelik, varjundirikas. Palguti ka üleliigset kirjelduste liigliha. Ja kuigi Rumor on üks meie selgepeasemaid kirjanikke, sooviks omelt veel enam vabanemist üleliigsest, veel enam selgust. Siis hakkaks ta still võrduma Maupassanti omaga. Pildirikas, lüüriline, sügav ja mehelik. Rumor oskab näha asjades ja inimestes luulet. Ta kuulub nägijate liiki. Juba „Lumistes kõrgustes" maalits ta võluvaid maastikke. Ja nüüd on ta ses meister. Kirjutab välja ühe kauni osundi, kirega maalitud talvemaastiku.

„Kord oli haruldaselt ilus tulestik. Terve taevas süttis leegitsema. Hõigla sammastik hukkuvaid tulehitusi näis meie peade kohal kokku varisevat. Silmapilri madalikul kerkisid purpurikarvalised lavilindid ja valgusid vihkudena üle taeva. Pilt oli suurepärane ja kohutav."

Vormis on Rumor ammugi meister. Ta proosa nauditav alati.

Kuid märksa huvitavam on Rumori ideeline võnkumine, tema kalduimine ühest sinest teise. Algas kirjanduslikult ebaküpsena, sonides isiklikest pettumustist ühiskondlikul võitlusväljal. Süvenes siis kunstnikuna romantilisse üksindusse, esteedi märk otsaesisel.

Ja nüüd on saabunud sinna, millest räägib kõrvaltaatajale kõige enam autori maine elu: sõdade ja revolutsioonide, torm.

Näitab meile nüüd mitmesuguseid revolutsionääre. Ja „Veritähistes" on ta juba täiesti tööliste, revolutsiooni kirjanik.

Seal esineb teadliku revolutsionaäri tüüp, kes veendumusele jõudnud, et sõnaga pole võimalik teha revolutsiooni. Ta kannab ette oma raudverise vaate: „Ajaloo vanker ei liigu tõkatiga. Ta veereb rummuni veres, kui uusi sihte rajatakse.“

„Inimene ei oska valitseda ilma tapmata. Kui ta veres ei lämbu, siis lämbub totruses. Vagad soovid ilma vägivaldse teota on idanematu villi. Inimest ei lõigata sabast, vaid kaelast. Kõik, mis sa talle mõõgaga lihastesse ja pealuusse raiud, see jääb püsima. Kinnaskätega ei maksa püstitada ühtki tähist: nad langevad maha. Säilivad need tähised, mis püstitatud verre!“

Ja see mees ei kahtle. Kuigi ta leiab, et tapmine „on suurem jõledus maailmas“. Kuigi ta usub hingesse ja inimese väärtusse. Kohumatult sammub ikkagi „veritähiste“ poole.

Mait Metsanurga Kristjan Raudma on kolmeteistkümmne vanem vend. Samuti teadlik ja veendunud võitlusmees, kes kalmuaialt saadab tervitust kaasvõitlejale.

Võib ainult tervitada seda uut, värsket, elujõulist tüüpi meie kirjanduses. Selles on ometi midagi muud kui meie kirjanduse senises unistavas, udutsevas, vintsleivas, ilmamuretsevas toonis.

„Mürgine villi“ tähendab ideelist murrangut Karl Rumori loomingus. Talle ei meeldi enam endassesulgunud esteet-erak, kes alati hästisõnuna ahastab armastuse pärast ja ilutseb naistega. Ta on nüüd ka loomingus jõudnud nendele teedele, mida käib isiklikus elus: ühiskondlikule võitlusmaale.

Kuid ta ei lange tendentsi. Ta on ikkagi lõpuni kirjanik-kunstnik, kes näeb inimest, katsub läbi ta neerud ja südame. Kuid teda huvitavad nüüd teissugused inimesed kui varemalt. Ja see ongi tähtis, selles ongi murrang.

Vanade motiividena langevad hulka sääraseid palad kui „Kajak“. See on veel „Tuled sügisöös“ tähe all sündinud.

Kuid mujal näeme ja kuuleme vaid pagulasi, revolutsiooni raginat, sõja jõledusi, tagaajamisi, põgenemisi ja muud sellesarnast.

„Ummikpimedus“ on meistriteos. Kunstniku nägemus inimesest, kelle on sõda muutnud elavaks koolnuks. Samuti on „Veritähised“ painajalik ja jube teos.

Haruldaset selgete ja tugevate joontega on maalitud „Ürgöö“. Need on mehed, kes seal liiguvad, hästi ja usutavalt joonistatud inimesed. „Lumises tundras“ ja „Põgeneja“ on kahvatumad, laialivalguvad. Esimeses midagi memuaarilist, päevaraamatulist, kompositsioonitult.

Sündmused, mida kirjeldatakse selles raamatus, olid aastate eest. Ja siis nuriseti, et meie kirjanikkude loomingus ei kajastu mõõdunud päevade suured sündmused. Kuid see ei võinud siis kajastuda. Anti sel hetkel vaid ajalaule. Sest see on distantsiküsimus. Hea teos kujuneb kirjaniku ajus pika aja jooksul. Ta isiklik elu peab ainest väljas, eemal olema.

Ja sellepärast ilmuvad alles 4—5 aasta pärast teosed, väärtuslikud teosed, kus antakse läbilõige suurest mõõdunud ajajärgust, tabatakse selle aja vaimu.

Mõõdunud aastal ilmus sääraseid teoseid kaks: Metsanurga „Jäljetu haud“ ja Rumori „Mürgine villi“.

Kaua pole ilmunud meil nii odavat raamatut. Ja sealjuures on see raamat meie novellikirjanduse paremaid saavutisi.

Selle raamatuga lubab Rumor uut. Lubab seda, mis tervendaks, elustaks, näitaks aktiivsusele. Ja seda värsket ideelist verd on meie kirjandusele nii väga vaja.

31. jaan. 1927.

Ilmar Reiman,

Bernhard Linde: August Kitzberg. Arvustuslik-elulooline esse. Osatõhisus „Varak“, Tallinnas 1926. 46 lk. Hind 140 mk.

Peaaegu kõigi meie arvustuslike essee ja ülevandete kohta tuleb öelda, et nad on kirjutatud juubelite ja tähtpäevade puhul; see-pärast on nad enamasti ühekülgsed, pealiskaudsed ja puudulikud. Kuid muul puhul ei avaldata üldse midagi. Ja meie kriitikakirjandus koos-nebki juubelikirjutustis.

Meie suurkirjanikkude Wilde ja Kitzbergi sünnipäevajuubelid töid turule mitu arvustuslikku raamatukest, mille suurema väärtusena tuleb nimetada nende lihtsat olemasolu. Suuremat süvenemist, ideelliste kül-gede jälgimist, uute käsitluste püstitamist osutavad nad väga vähe. Parem töö sel alal oleks ainult M. Sillaotsa „Kitzbergi toodang“. Selle puhul võib öelda: Hea käsitlus teeb kirjanikugi paremaks ja kuulsamaks.

Nüüd on Bernhard Linde ilmutanud oma „arvustuslik-eluloolise essee“ Kitzbergist, äratõmbe „Loomingus“ ilmunud artiklist, kuid pole äratõmbe juures teinud mitte tingimata tarvilikke parandusi ja muudatusi. Arvatavasti kirjutas ja avaldas Linde selle jaoks „Loomingus“ ja sääraseks „jaokaua“ asjaks on see jäänud broshüürinaigi.

Neljakümnest neljast leheküljest on pühendatud Kitzbergi eluloole ainult kaks lehekülge, milles peaaegu kõik Kitzbergi enese jutustatud, Linde on näinud väeva ainult selle arakirjutamisega. Kaheteistkümnel leheküljel on Linde vaadelnud ja eritelnud kuut Kitzbergi peateost: „Tuulte pöörises“, „Libahunt“, „Kauka jumal“, „Laurits“, „Enne kukke ja koltu“ ning „Neetud talu“, kuid ülejäänud osa — seda on kolmikümnele lehekülge — on kulunud igasuguste vähemate asjade „uurimiseks“.

Linde teeb suuri hüpoteese mõningate elulooliste andmete ja vähe-mate tööde kohta, kuid suurtest tööddest möödub ühekülgsed ja puuduliku valguse heitmisega. Üldkõrvõtted nii Kitzbergi ilmavaatest kui loo-mingust puuduvad üldse!

Noorsugu, kellele Linde oma raamatu määranud saatesõnas, saab sellise käsitluse najal Kitzbergist väga segase ning hämara ülevaate ja peab selguse saamiseks tingimata tarvitama mõnd lühemat, aga teadli-kumat ja ülevaatlikumat käsitlust August Kitzbergist. Selle raamatu kaudu hakkab Linde võistlema V. Ridalaga, kelle kirjandusloolised raa-matud olid oma ebamäärasuse poolest senini võistlematud.

Veel Linde pahena tuleb nimetada ohtrat tsiteerimist, teatud mõtte mitmes paigas lalutamist, enese maitse pealesundimist lugejale ning teenete otsimist siit-sealt. Leiab Linde mingi meeldiva kirjelduse (näi-teks Püve-Petri habeme kirjelduse), siis tsiteerib selle täielikult ja kir-jeldab seejuures tekkinud meeoleu põhjalikult: „Lugedes ei vabane sa tundest, nagu istuksid sa vestjaga hubases tugitoolis, hää sigari, tass mokka ja klaasikese liikööriga, ja mõnusalet nõjatades ning suitsu puhudes, harva liikööri maitstes ja siis söömu kohvi rüübates kuulad ladusakeele-list, aga alatasa kõrvalekalduvat partneri...“

Mõned juubellartikli-kirjutajad on nimetanud „Noor-Eesti“ teeneks Kitzbergi tunnustamist jutustajana. Linde mainib neid autoreid, kuid talle on sest veel vähe ja hakkab ise mitmel pool kinnitama „Noor-Eesti“ teeneid. — Teiste järele Linde jubas oskab tunnustada kirjanikke; seda näitas paar aastat tagasi ta „karuteene“ Tammsaaregi puhul. Mul-dugi — parem hilja, kui mitte kunagi!

Linde olevat teadlik enese essee puudustest, nagu seletab järei-l sõnas, sellepärast on ta tänulik arvustavate ridade eest ning õigustab eesoleva ääremärkuse avaldamise.

Ei või salata Linde essee voorusi — need on paljude Kitzbergi jutustuste algallikate ja võõrasainete andmed, Kitzbergi „tellimise peala

kirjutamise" valgustamine ja lühike õnnestunud ülevaade Kitzbergi parimatest tööddest.

Aga ei saa veel salata, et Linde oleks võinud paljuaastase arvustajapraktika tõttu oma esees pakkuda palju enam voorusi, kui neid leidub ta kõnealusel kirjutises. Temale peaks olema üsna tuttav: Võimine kohustab!

A. Roose.

Liisa Perandi: Sinimäe Eeva. Novellid. Noor-Eesti Kirjastus Tartus 1926. 166 lk.

Naised olla tundlikumad kui mehed. Järjekult — naiste kunst peaks olema tundeohtram. Vahest on see õige. Kuid nii kuis meie naiskirjanikud oma suuri tundeid väljendavad, ei ole see mitte auks nende tundeohtrusele. Nende tundeväljendused on nii otsitud, abitud, laialivalguvad kui iganes mõeldav (mõtlen peamiselt meie naisprosaiste).

Kuskil kirjutas kunagi Tuglas: „See on paljude eesti kirjanikkude nõrk külg, et nad vahet teha ei suuda selle vahel, mis nad näevad, tunnevad ning mõtleavad.“ Perandi puhul peab tahtmatult uuesti kordama seda mitterõõmustavat tõde.

Perandi ei näe ega tunne sisse oma ainele, ta ei süvene hingega, ei näe: ta mõtleb. Mõtiskelle ssaub ideele, mõtiskelles konstrueerib idee püstitõidmiseks sündmustiku, sündmustikku tegelased — ning siis ise kõrvaltvaataja ossa asudes vaimustub oma leiust ja hakkab neid tegeleasi kirjeldades oma väljendusi võib-olla koguni ideaalseiks, suuriks psühholoogiliseks ja tundeülliliseks pidama.

Kuid nende psühholoogia tundub nalivsenä, tunded kägakatsutavalt tehtuina — nagu ikka ainult ajuga tehtud loometöö. Muidugi, täielikult ju „tunded“ ei puudu — kuid need tulevad enam eelnimetatud väljamõeldud vaimustusest kui autori hingest. Ehk kui hingest, siis on see hing ältundlik, tundlikkusega närveeruv, sentimentaalne, teesklev.

Võib-olla tekitab sääräse arvämise see, et Perandi mingit meetodit puhtal kujul omaks ei tunnista. Ta on sentimentalist, romantik, realist, — esimest kõige vähem, teist kindlasti kõige enam. Kuid vaevalt tarvitaksegi mingit meetodit puht-puhtal kujul — ainult parajat proportsiooni!

Perandi ei kirjuta oma novelle sellepärast, et teda ta ained selleks sunniksid, et tema peale tuleks suur vaim, ekstaas; ei, tal on idee, mõne eluavalduse ideestatud mälestus, millele väljendusviisi peab otsima. Sellepärast polegi tema inimkujud ega kirjeldused milleski selged, tugevad, heledävrävilised, vaid ähmaste äärejoontega, udused, poolenisti väljatõõtamatud, sest kõik on idee pärast, mitte vastuoksa.

Armsaim idee, mida Perandi pea igas novellis armastab korrutada, on: õnnelik abielu (mõtlen ka „Vaba naise“ novelle), kui oled jõudnud õnnelikult „abielusadamasse“, kas või „puujalaga Juhani Eevana“ — siis muud ära enam himutse ega igatse, hing!

See on naiselik mõte, naiselik ilmavaade kõige puhtamal kujul, kuid alastõleokus kirjanduse jaoks — nativne. Vaadatägu põhjamaa naised: skandinaavilased, soomlased, Sigrid Undset't, Lagerlöf'i või Aino Kallas't, Maila Talvio't. Ka nende põhihelid on naiselik-romantilised, see on arusaadavgi, kuid mäherdused raamid, nii ajalooliselt kui sotsiaalselt, suudavad nad oma teostele anda!

Meie viilmäseäegses kirjanduses katsutakse ära kasutada palju päevakajalisi aineid. Ka Perandi ainestik liigub selles poolpäevakajalises õhkkonnas: tema eriala on suguhalgused ja joomatõbi.

Kord asetatakse hirmsasse traagilisse seisukorda suguhälge perekonnapea („Vaba naise“ novellis „606“), kord joomatõbine („Sinimäe Eeva“

agulikaupmees Martson), ja tutvustatakse meid õige credates värvides nende pahade tagajärgedega. Kuid see on riskantne, kui ei tahata parajat tasakaalupunkti. Seesugune kirjandus kipub vähekesegi väärtades sulu jätma teatud tendentsi tütterviseõpetuse maiku. Seda ei saa võtta kui kirjandust otsekoheses arusaamises, vaid kui lagamõttega kirjutatut, mille väärtus piirdub vaid mõningate sotsiaalsete olukordade kirjeldamises.

Eelolev olgu Perandi novellide kohta üldiselt, välja arvatud „Õetapja“ („Sinimäe Eevas“).

„Õetapja“ on tugevamaid novelle Perandi senises loomingu; temas on tarvilikul määral hingelist arengut ja psühholoogilist tõusu. temas on enam loovat valmu kui konstrueerivat aju, ehkki algus ja lõpp kuidagi viisi ikka eeskätt ajutööd meelde tuletavad ja psühholoogia kohati lonkab. Kuid juba see, et jälgida romantilist armastuse pärast õe mõrtsukaks saava õe päevaamatut, ahvatleb lugema, sundides tähele panna jätma mõnd üllromantilisust, vanamoodaust, mõnd kuuvalgel matkuu õel teineteisele sosistamist: „Jah, igavesti sulle Jaab tüksama mu rind“, millest Perandi ikkagi lahti ei jõua saada.

Novell „Sinimäe Eeva“ ei vääri erilist arutelu.

Mell on selliseid aineid: perekonnatraagikat ja tulunduslikku kokkuvõtet koos, senini eeskätt O. Luts käsitlenud, ent kaugelt paremini kui Liisa Perandi. Seesugune õhkkond vajab reaalselt nägevat silma, elulikkust, kuid Perandi liiga suur romantiline sündmuste kokkukujamine, vanamoeline tegelaste (ka looduse ja olude) idealiseerimine — nad on aina ilusad, tugevad, head või võlmatu inetud ja halvad — ja hõre-loid väikesest detaililidikesist koosnev algeline jutustamisviis ei suuda pakuda midagi uut.

Kohati, kus ta omabki teatud omapäraseid situatsioone või märkusi, meeoleolusi, puudub tal nende mõistmiseks väljaarenenud meel ja väljendamiseks isikupärane kindel stiil — neist libisetakse üle, katsudes asendada neid põnevate võtetega kompositsioonis.

Kui Perandi katsuks loobuda kohalisest laägest, meie ajale mitte-omases romantikast nii stililis kui ka kompositsioonis, võiks ta ehk elu-nähtuste tähelepanekute rohkust arvestades luua päris maitsekaid novelle. „Sinimäe Eevas“ aga arengut selles suunas ei märka. „Vaba naist“, olgugi kõrvalmõjustustega, tuleb Perandil paremaks raamatuks pidada, — töö on realistlikum, ajasse suhtuvam, ligidasem elule ja maitsekam kui vanamoeliselt viril-romantiline „Sinimäe Eeva“.

R. Sirge.

J. V a s a r. Carl Schirren ajaloolasena. Akadeemilise Ajaloo-seltsi Toimetused IV. [Aratrükk „Ajaloolisest Ajakirjast“ 1926.] Tartus, 1927. 23(+5) lk.

Kõige pealt väike eksitavus asjaolus, et töö, mis kirjutatud möödunud aastal ja mille algus sühbiki aastat nimetamata mainitud aasta 20. novembrile kui Schirreni saja-aastasele sünnipäevale, võib käsitledud isikuga või ainega vähem tutvunuil tekitada arvamise, et saja-aastane sünnipäev on 20. novembril 1927. Seda eksitust tuleb lugeda loomulikult trükitähtlilise läbivilimise valda.

Autor vaatleb Carl Schirrenit siin kui ajaloolast ta ilmutatud töis sooritatud järele ja annab lõpärase ülevaate sest isikust, kes võrdlemisil tähtsat osa on etendanud ka muil alul Baltimail. Schir-

reni kui ajaloolase hindamine on raskendatud tema isiku lähedase seotusega Balti provintside saksameelselt aatleva poliitilise rühmitusega, mis kajastub suuremal või vähemal määral ta töodeski. Seda on J. Vasar tähele pannud ja osanud eraldada viimaks nimetatud mõjustuselementi ta teadusliku tendentsiga töödest. Lähenedes psühhoanalüüsiga Schirreni isikule, seletab autor ta ajalooteaduslikke uurimusi ja kirjutisi nende iseärasustega, leides selle vaatlemisviisiga veenvaid põhjendusi Schirreni kui ajaloolase mõtlemisviisile, ta loomingu üksikute osade tekkimisele ja iseloomule. Oieti rõhutatud on Schirreni hiilgavat antiteetilist stiili ning äärmiselt arenenud analüütilist mõtlemist. Tabavusega peatub Vasar Schirreni ajalooteadusliku loomingu ühe ajajärgu piirimärgi, ta „Beitrag zum Verständnis des Liber census Daniae“ juures. Selles töös esildub eriti ilmekalt Schirreni suur kriitiline võime teiste tööde vaatlemisel, mis muutub kohati isegi hüperkriitiliseks. Ta tugevam külg — kriitiline suhtumine — ei võimalda talle aga ühtlasi olla alati ka usaldusväärseks iseseisvaks kombineerijaks, küllalt tõepäraste hüpoteeside püstitajaks, nagu sest tunnistust annab ta nimetatudki töö mõni osa, näiteks Alutaguse siirdumise võimalikkusest sügavale Vadja viiendikku „L. c. D.“ tekkimise aegu.

Jagades Schirreni ajaloolise toodangu kolme ossa, peatub Vasar liiga vähe ühe ajajärgu piiritleja, Schirreni „Livländische Antwort!“ juures. Oigustatult võib seda tööd pidada küll mingiks poliitiliseks väitluseks, balti-saksa orientatsiooniga tendentskirjutiseks, kuid tal on määrav tähtsus Schirreni üldise iseloomu tundmaõppimiseks, tema edaspidiste töötamisvõimaluste selgitamiseks, tema ajalooteaduslike arutluste subjektivismisse süüvimiseks.

Vajaliku detailsusega märgib Vasar ära Schirreni väiksemaid kriitilise iseloomuga käsitlusi, esijoones mitmesuguseid retsensioone Põhjasõja üle. Tundub eriti õnnestunud olevat Schirreni vaatlusviisi fikseerimine Põhjasõja põhjuste üle Rootsi valitsejate Karl XI ja Karl XII suhtes.

Et Schirreni sooritatud töö raskuspunkt ajaloo uurimise alal on ta ürikute (Urkunden) publikatsioonid ja avaldamata kogud, seda on eriti rõhutanud autor. Ent ei või täiel määral leppida otsusega, et neid kogusid oleks võinud sama hästi moodustada mõni teine palju vaesema ning lihtsama vaimlise struktuuriga isik. Meie võime küll kahetseda, et Schirren selle kogumise kõrval ei suutnud avaldada valminud uurimistöid, eriti kogutu alal, kuid nende kogude loomine on nõudnud rohkesti vaimuandeid, ajajärgu täpsamat ja õiget tundmist, oskust võtta olemasolevast materjalist spetsiifilisse kogusse olulist. Siin pidi sooritama töö isik tugeva kriitilise võimega, nagu seda oli Schirren, ning elava vaimustusega asja vastu. Ka siin esines nähtavasti Schirreni tugevam külg, kuigi selle esildumine on sündinud juba töö iseloomust tingitud latentsel kujul.

J. Vasar on meile oma kirjutises näidanud Schirrenit kui ajaloolast, seejuures objektiivselt hinnates tema isikut ja ümbrust, milles Schirrenil tuli töötada. Esitatu on ebamäärasuseta, selge ja kindel, mis üks töö voorustest. Stiilis tundub mitmekesisust ja värskest, missuguste külgede rikkusega meie ajaloolased, peale P. Treibergi, ei saa eriti kiidelda. Töö lõppu on paigutatud Jühike laitmatu saksakeelne referaat, mis sisaldab endas olulisema tööst.

O. Liiv.

Märkmeid hõimu- ja maailmakirjanduse alalt.

Jõuluhooja uudistest Soome kirjandusturul oleksid peale „E. Kirj.“ läinud aasta viimases numbris mainitute veel järgmised tähelepanevad.

Kõige pealt esimene kõlde alustatavast suurteosest „Suomen suku“ (Toimetis: A. Kannisto, E. N. Setälä, U. T. Sirelius, Yrjö Wichmann. Otava, 1926; VIII + 345 lk., 277 pilti ja kaart. Hind 75 Smk.) Sentini ei ole soome sugu rahvaste ajaloo, elust ja kultuurist veel saadaval olnud ühtegi põhjalikumalt kokkuvõtteost¹⁾, kuigi nende uurimise alal on juba kaua ning rohkesti töötatud. Juba üle kümne aasta tagasi on seesuguse valmistust kavatsatud, esialgu ainult „Tietosanakirja“ vastavate artiklite ühisväljaandena. Viibimise tagajärjel on aga kavatus ühtlasi kasvanudki ja lubab nüüd kujuneda jälle üheks soome teadusliku kirjanduse suurteoseks, nagu neid seal juba mitmeid. See sisaldaks järgmised osad:

I. Soome soo maateaduslik-ajalooline rahvateadus (üldosa). II. Esemlik rahvateadus. III. Kõrbed. IV. Instituutsioonid (eriti ühiskonnakorraldus). V. Rahvausund. VI. Rahva moraalimõisted ja suhe usundiga. VII. Rahvatarkus (mõeldud, arstimisoskus, taigus jne.). VIII. Rahvakunst (kujutav k., ornament, muusika, mängud jne.). IX. Kirjandus (suuline põrimuskirjandus ja kirjutuskirjandus). X. Keel (eri-arenemisastmed). Lisaks on kavatsatud kirjutis samojeedidest.

Käesolevas kõltes on sellest hiiglaprogrammist jõutud anda ülevaade ainult esimese osa esimesest pooldest. Ta sisaldab pika „Sissejuhatuse“ prof. Setälä'lt „Rahvateaduse (etnoloogia) alast ja ülesandelst“, „Eslajaloo ja selle uurimise allikast ning meetodist“ ja „Keeltesugulusest ja tõust“. Siis järgneb rida artikleid soome soo statistikast ja siis jälle Setälä'lt pikem ülevaade soome sugu rahvaste eelajaloo ja prof. A. M. Tallgren'ilt soome-ugri muinasteadusest. Lõpupoole raamatust täidavad erikirjutised soomlasist, nende asupaigust, töö-omadusist, eelajaloo ja vanimast ajaloo kui ka soome asunikest Ingeris, Siberis, Norras, Rootsis, Ameerikas ja Austraalias. Muud soome sugu rahvad, nende seas ka eestlased, on jäänud korda ootama teose järgmisse kõltesse.

Kirjutiste laad on entsüklopeediline, küll puht-teaduslik, aga mitte ometi oma ala tühjendav, vaid üldine kokkuvõte, mis arusaadav ka ilma erilise ettevalmistuseta tavallisele lugejale. Nii ei kujune teos mitte ükski vajalikeks käsitraamatuks eri-uurijale, vaid ka, ja eriti kasulikuks igale teiselegi, kes meie rahvuslike ja hõimuteadustega tahab tutvuda, eeskätt muidugi õpetajale ja õpilasele. Arvatavasti võetakse ta peagi ka Tartu ülikoolis kursuseraamatuks erirahvuslike teaduste õppijale, et neil enam vaja poleks vastavaid artikleid otsida „Tietosanakirjast“ j. m.

Sisuliselt ei ole muidugi siin ruumi teost pikemalt tutvustada, illatigi arvutada. Eriti huvitavad on muidugi kokkuvõttikud ülevaated meie soo ühisest eelajaloo ja soome töö omadusist (Y. Kajavalt), kuigi viimases ei anta julgemaid sünteetilisi hüpoteese. Prof. Setälä sissejuhatavast artiklist oleks oodanud tutvustamist enam ka kõige uuemate uurimismetoditega ja enam sellekohaseid kirjandusejuhatusi.

Loodetavasti ei jäta seda teost endale hankimata mitmed meilegi

1) Maha arvatud ajutine lühike kokkuvõte a. 1921 dr. T. I. Itkose poolt „Suomensukuiset kansat“ (Soome sugu rahvad, 1921), mis kuuldas vasti ka eesti keeles ilmumas.

hõimu- ja rahvuslõkkude teaduste harrastajad. Moodustub see valmides ju meilegi mingiks „hõimuentüklopeediaks“ meie „rahvusentsüklopeedia“ „Eesti, maa, r. ja kultuur“ kõrval.

Hõimukirjanduse alalt on teisena meilegi tähelepanuväärne teos Ungarist, mille üle teatavasti eesti keeles pole ilmunud pea midagi (peale J. Marki kirjandusülevaate aasta kümne eest). See teos on Eestiski tuntud Ungari hõimutegelase ja „Kalevipoja“ ungaristaja dr. Aladár Bán'i „**Unkari e h e ä n ä ja t y n k ä n ä**“ („Ungari tervena ja lõhutuna“), Otava, 1926 (ilmus juba kevade poole). 84 plüti ja kaart, 328 lk., hind 45 Smk. Nagu juba pealkirjastki näha, sisaldub teoses ka teatavat aktuaalset poliitilis-patriootilist püüdu: meelde tuletades Ungarit tema endises suuruses ja õnnes näidata tema praegusi kannatusi ja ülekohut ja vaenlaste poolt. Sellest eesmärgist tuletavad mitmed kõrvaltvaatajale liialdustena tunduvad here-date värvide tarvitused, kuid igatahes kõnelevad needki omalt poolt kirjutaja eht-ungarilikust temperamendist ja leekivast patriotismist. Nii on see kõigiti teretunud teos meilegi sellest kaugest, aga seda huvitavamast hõimust, tema vahel peaaegu eksootilisest maast, ta hülgavast tuhandeaastasest minevikust ja väga omapärase vaimuga tähistatud rohkeist kultuurisaavutustist.

Ühenduses eelolevaga olgu mainitud ka tuntud meistertõlkija Otto Mannise soomendus Sándor Petöfi „**János Sankari**“ („Kangelane János, o.-ü. Söderström, 104 lk., hind 20 Smk.). Nagu vareminkinigi samalt tõlkijalt ilmunud Petöfi luuletuste valik, näitab seegi kõlavavärsiline ja lendavarütmiline muinasjutu-poeem, et Petöfi küllaltki on nauditav ka tõlkes ja praegusaja inimesele. Ta heroiline hoog koos eht-rahvalaululise, tihti humoristliku, värvirikka keeletarvitusega on ainulaadne omal alal — selles seisab ta veetlevuse saladus.

Hõimuraamat, mis aga meisse eestlasisse kõige ligemalt puutub (muidugi peale koguteose „Viron kirja“), on meie konsuli Emil Vesterise „**Carl Robert Jakobson, Eesti rahvusliku ärkamisaja tähtmehi**“ (W. Söderström, 114 lk. hind 20 Smk.). Hoollimata mõnesuguseist vähemaist väärtustest, millest „E. K.“ eelmises numbris juba kõneldud, on see raamat sellisena siiski väga tänuväärt teene hõimukirjanduskult, kuna niisugused monograafiad kahtlemata suudavad anda lähemat ja elavamat käsitust Eestist soome publikule kui tavallised kuivad kokkuvõtlikud ülevaadekirjutised. Seda enam, et autor Jakobsoni kuju ja eluloo ümber on maalitud pildi kogu meie ärkamisaja oludest ja võitlustest, avades neist lõpuks perspektiive kuni iseseisva Eesti tekkimiseni. Muidu on aga töö ka laiale publikule huvitavaks tehtud elavate ja kujukate piltidega Jakobsoni isiklikustki eluloost. Ühtlasi käib kogu tööst läbi soojaltuntud ja uskumapanev eestimeelsus, mis loodetavasti oma mõju avaldamata ei jäta ka neis, Soomes muide veel õige laius ringides, kus senini Eesti peale on vaadatud võrdlemisi külmalt ega kuidagi ole viititud aru saada näit. meie maareformigi vajadusest ja õiglusest. Igatahes on Vesterise raamat leidnud kiitvaid arvustusi nii kodanlis kui sotsialistlikes lehtedes. — Ka meile pakub raamat oma huvi, sest et ta mitte ükski pole tarvitanud Jakobsoni kohta meile senintuntud materjale, vaid ka ise lisateateid korjanud hr. Johanson-Pärnalt j. t. Eriti on Jakobsoni suhteist Soomega toodud enam materjali kui vastavas Jürgensteini monograafias. Imelik tundub, nagu oleme kuulnud, et Jakobsoni sünnikihelkonna Torma pastor autori sellekohase palve peale vastavate teadete asjus on reageerunud ainult — vaikimisega. Kuid säherduse omapärase „viisakusega“ oleme kuulsad vist juba kogu Euroopas!

Soome enda tutvustamiseks ilmunud, tõepoolest „jõulu peenim raamat“ on J. Vikstedt'i „**Suomen kaupunkien vanhaa rakennustaidetta**“ (Soome linnade vana ehituskunst, Otava, 98

lk. + 300 pilti, hind kõltes 220 Smk.). See on väljaanne, mis oma lüü ja toredusega jälle otse kadedust äratab isegi oma küllalt kenade võistlejate hulgas. See on „pildiraamat“ 38 soome linna väärtuslikemaist ja omapäraseimaist ehitist, alates suurte katedraalide ning lossidega ja lõpetades lihtsajooneliste vanade puumajakestega. Ometi ei puudu viimastelgi oma kindel stiil, oma iselaadi vaikne meeldivus, nagu üldse need põhjamaised, enamasti kinnised ning rasked ehitised mõjuvad enam oma iseäralikult koduse, tüseda jõuga kui oma vormide välise elegantsusega. Sissejuhatavad artiklid eellinnade arhitektuurist on populaarsed ja elavad, kuigi asjalikud. Paber ja kogu välimus on suurepärase. Vägisi kipud vaadeldes taas mõtlema: kudas saame meie omist kunstivaradest samasuguse väljaande? Oleme ju vanade stiilivate kunstivarade poolest soomlasist vist küll pigemini rikkamad kui vaesemad: küll Tallinnaga ei vea võrdu ükski Soome linn. Ja meie vanust kirjukiist on juba kogutudki rohkesti väärtuslikke ülevõtteid. Kuid mis kõnelda niisuguseist väljaandest, niisugusest „luksusest“ meil, kus „kultuurpoliitika“ pole häbenenud isegi kogu Tartu ülikoolist hävitada kunstiajaloo õpetus ühes mitme teise kõige rahvuslikuma teadusealaga! Meie „Matsimaa“ rahvas ei tarvitae tema „juhtide“ arvates isegi oma keelega oma rahvateaduse uurimist, mis siis veel kunstist. . .

Edasi palstab Soome kirjandusturul silma uus väljaanne Torsten ja Werner Söderhjelm'i ka õige toredast teosest „Italian renessanssia. Kirjanduse- ja kultuuri-uurimusi“ (Otava, 384 lk., hind 85 Smk.). Elavalt ja asjatundlikult on siin antud rida esseid Itaalia, s. o. kogu Euroopa kunsti ja kultuuri taassünni jõu- ja vastolurikkalt ilusalt aastalt. Näeme Petrarca't ja Boccaccio't, humanist Bracciolini't ja vürst-luuletajat Lorenzo de' Medici't, õukondlasi, viitsiltsare ja kurtisaane. Ja näeme liigi poolsada esindavat jäljendust aja kujutavast kunstist.

Soome teadusilma teiselt, veelgi suuremalt kuulsusest, esteetikaprof. Yrjö Hirn'ilt on ilmunud uudisena „Vanhat postivaunut“ (Vanad postitõlid ja mõned neis reisijad, Otava, 382 lk., hind 65 Smk.). Selle kummalise pealkirja all antakse ometi väga huvitav ülevaade loodustunde arenemisest ja reisimistungide tähendusest Euroopa kirjanduses. Võivat nimelt leida otsekohesaid ühendusjooni antiisolaalase maantee-matkaja ning esteetilise nägemuse peähholoogia vahel — ja tulemaga! pärjeri ilutunne kasvab, kui ta mõneks ajaks loobub paigalelanisest. . . Nelja varasema ja omapärasema reisiluuletaja ümber on koondatud see uurimus: Lawrence Sterne, jalarändur K. Ph. Moritz, Eichendorff ja George Borrow. — Kahjuks ei jätku ruumi tutvustada lähemalt selle huvitava uurimuse tulemusi.

Kõige pikemaks kirjanduslikuks monograafiaks soome keeles kujuneb nähtavasti küll prof. V. Vaseniuse „Zacharias Topelius — inimesena ja luuletajana“. Nüüd on sellest ilmunud juba kolm köidet (kokku üle 1500 lk.), ja ikka veel ei tule lõppu. Kuid igatahes on seda väärtinudki too Põhjamaade tähtsam noorsoo- ja ajaloo-kirjanik, kel on pealegi suur osa olnud ka otseses soome kultuuri- ja poliitikaelu juhtimises.

Veel paar teost, enne kui lõpetan kirjandusteaduse ala ülevaate. Nimelt (küll juba aasta varemini ilmunud) prof. V. A. Koskenniemi „Runouden kuvastimessa“ (Luule peeglis) — rida arvatavasti eestigi lugejale huvitavaid esseid Heine'st, Goethe'st, A. France'ist, Bourget'st, Papin'ist j. t. Ja teiseks Iivo Härköse „Runolaulajia“, kus antakse huvitav pilt Karjala viimsete vanade rahvalaulukute elust ja loominguist. Kes „jäädvustab“ meie „lanjutmad“?

Teadusliku kirjanduse alalt võiks eesti lugejaid vahest veel huvitada, et tuntud ajaloolase Lindequist'i ülevaatlik „Suomen historia“ on ilmunud viimaks uuesti trükkis, täiendatult ka uuemate sündmuste kokkuvõttega. See on võõrale parem abinõu soome minevikuga tutvumiseks ja oleviku mõistmiseks.

Huvitav (ja meie Ak. Filosoofia Ühingu järeltegemisele kihutav) uudis tohiks olla ka aastaraamat „Ajatus“ (Mõte), mida soome Filosoofiline Ühing on hakanud välja andma pärast pika-ajalist hoovõtmist (ühing on juba enam kui 50 a. vana!). Kuigi Soome akadeemilises ilmas üldteaduse alad vaevalt nii suurt harrastust on leidnud kui rahvuslikud teadused, on aja jooksul ometi välja kujunenud juba teatav hulk soome omi filosoofe, kes soome keeles pikemaidki filosoofilisi uurimusi on avaldanud (A. Grotenfelt, E. Ahlman, J. E. Salomaa j. t.) Käesolev teos pakub huvitavaid piirdeid hindamisest mõistmise alusena, filosoofia mõistest, okkultismi ja parapsühholoogia suhtest teadusliku psühholoogiaga, Taeva ja Toonela vastukohast rahvaus, liarduslaulu psühholoogiast j. m.

Teadusliku ja ilukirjanduse vahel seisab omapärane raamat „Ikuisia ajatuksia“ (igavesi mõtteid), kuhu Eestiski tuntud mag. M. Haavio on taani eeskujul kogunud hulga valitud palasid maailma parimaill mõtlejailt ja luuletajailt. Jaotatud kõigi tähtsamate eluteemade järgi (loodus, kasvatus, vanadus, surm, sõprus, armastus, töö, usk, isamaa, rahvusvahelsus jne.), moodustub see nagu mingiks sissejuhatajaks elu-filosoofiasse ja elutarkusse aforismide ja luule kujul. Laadilt tuleb ta nii meelde Leo Tolstoi „Krug itšenija“, on aga sellest parem oma süstemaatilise jaotuse ja suurema luulesisalduse poolest. Ühtlustab siin muidugi ainult vaatekohta üldine eetilisus, mis lubab kõrvu esitada näit. niihästi Moosese kümme käsku kui ka Clarté viisteistkümmend teesi. Ja ühtekokku on sest nii saanud meeldivuse ja huviga loetav raamat, millist vastavalt ümbertöötatult vist maksaks eestigi keeles kirjastada.

Jah, need soomlased ju on kord niisugused „välkekodanlased“ (nagu meie vahel püüame „boheemlikult“ neist üle olla), et nad selliseid „kuldteri“ ja „elutarkust“ harrastavad! Ja teevad seda pealegi nii hästi, et ligemalt tutvudes selle heakski pead kiitma. Nii on isegi selline praeguse soome luule suurnimi, nagu V. A. Koskeniemi, välja annud tavalise „sünnipäeva-raamatu“ „Vuoden päivät“, kus aasta iga päeva kohta on ühel veerul mingi aforism või salm ja teine veerg tühjaks jäetud. Tekst on kõik Koskeni oma loominguist (kõige rohkem ta jõuluks ilmunud aforismidekogust „Matkasauva“), nii siis enamasti ikka üsna meeldiv oma klassilise mõtteselguse ja vormipuhitusega.]

Puht-ilukirjanduse alalt võiks lisaks varem inimainituile juhtida tähelepanu vaid mõnele üksikule. Nii kõige pealt soome tänapäeva silmapaistvama dramaatiku, Lauri Haarla uuele 3-vaatuslikule komöödiale „Pyhä Yrjänä, eli Runous, Rakkaus ja Raha“ (Püha Jüri ehk luule, arm ja raha). Erinedes sama autori mitmest eelmisest teosest on siin tegevusag olevik oma täieliku rahavalitsusega ja kõibuslageda kodanlusega. Peateema ongi: esitada niisuguseski miljöös algtundeliselt pulita armastuse võitu üle kõikeostva Raha. Haarlale tavalist fantastilist elementi sisaldab siin ainult mäng mängus, mingi miraakel printsessi päästvast Pühast Jürist. Kuigi kujud ja miljöö on reljeefseks stiliseeritud, võib palguti aimata isegi praeguse soome õhkkonna ja isikute kujutust. Vaatamata mõnesuguseile puudustele on Haarla siiski vist ainus soome noorist kirjanikest, kes seeõrra oskab oma töid süvendada aja üldeuroopalise hingega ja ühtlasi värvistada tiheda isikupärasusega. Seepärast loeb neid ka teisemaalane suurema huviga kui tavalisi kuivi „rahvaelupilte“.]

Viimaselegi alale näib teatavat värskust toonud olevat H. Toppila oma külaromaaniga „Aurlingon nousun maahan“ (Paikse tõusu maale). See on midagi rahvuslikku hirmuromantikat perekonna-ajaloo lüütsaegsete kuritegude ja kummitelevate varjudega, kuigi siin kõik on tähtsasti psühholoogiliseltki usutav — mingi haiglaste paritava hingeelu avaldusvormid. Ainult oleks siingi soovinud veel suuremat vabanemist puht-etnograafilisest kribust-krabust, vähem venitust ja enam luulet.

Telsist, juba vanemaist noorkirjanikest olgu mainitud M. Merenmaa oma romaaniga „Nousuvesi“ (Tõusuveesi).

Kõige noorema kui ka siisult värskema kirjanikupõlve ühendaja, aasta-album „Tulenkantajat III“, toob muu seas huvitava artikli mag. Elsa Enäjärvelt „noorvõimlaste“ luurikast ja Lauri Viijaselt noorte jutukirjandusest, esile tõstes P. Haanpää esikteose „Maantietä pitkin“ (Piki maanteed), A. Kivimaa ja Onni Halla. Siin albumis on märgata ka enim püüet moodselle euroopa vooludele — kuigi see kõik sünnib muude maadega võrreldes õige vähe-energiliselt, kobavalt või otseselt. Aga soome oludes näib olevat küllalt sellestki revolutsioonisusest.

Meie oleme agarad võõrmõjude vastuvõtmises, soomlased aga enam nende ümbersulatamises. Nii on noorpõlve jõurikkaim luurik Uuno Kailas kahtlemata mõjustatud vastavaist Lääne vooludest, kuid ometi ei pane seda temas nagu täheleegi ta omapärase kõrval. Ta uus luulekogu „Siilmästä siilmään“ näib olevat isegi vanade leeris leidnud täielist tunnustust, isegi otse esikohale seadmist. Selle energilista värssides on nii omapärase, terve elutunde kui ka kirgastunud kultuuritahte uhket jõudu, selles ei kõnele enam sõnupilduv ja meeletutsev algaja, vaid küps meister, kel on oma luules juba taotelnud ja sisemaailmki väärtusi kui ainult silpe kõlistada. Kailasest võime loota, et soome luule pärast Leino surma ja Koskenniemi vananemistki ei lange palju alla nende suurmeisterite tasapinnast.

Mida mainida veel? Laskume kõrgest luulest lõpuks alla kõige igapäevasesse — ja juhime tähelepanu ühele Soomes kõigile tuntud raamatule, mis iga aasta ilmub uuesti ja ometi ikka uuena ning tarvilikuna. See raamat on — kalender, Rahvalaialgustuselt „Kalenteri“, nüüd juba 47. aastakäik. Aga see ei olegi tavaline ainult-kalender, vaid suur 2-osane ülevaade-teos kogu riigist ta praegusei hetkel. Esimene osa, 190 lk., annab peale kalendaariumi jne. hulga ajakohaseid artikleid ja ülevaateid aasta tähtsamaist sündmusist, teine osa, 240 lk. peent teksti, on nagu väike entsüklopeedia maa riigikorrast, ühiskondlikest ja parteilistest suhtelist, erialade majanduselist ja selle arengust läinud aastal, eri-hariduslikumistest, maailma poliitikastki jne. jne. — Kõik see nii täpsal ja väga faktirikkal kujul esitada on muidugi iga aasta õige suur töö — aga seda kasulikku igale kodanikule leida ühes raamatus koos pea kõik tarvilikud aktuaalsed andmed oma ühiskonna ja kultuuri üldelust. Omal ajal (V. Ernitsi toimetuse ajal) näisid meilegi „Sirvilauad“ avaldavat umbes samasugust arenemissuunda — kuid siis tuli sõda, loodus välijaandja ning suri kalendrigi lõpuks sootuks. Kas ei võiks nüüd meilegi Haridusliit vahest algatada midagi soome omale vastavat? S. o. kui valitsus seda Liitu kui meie oludele lüksuslikku, liiga palju harivat asutist enne surnuks ei näijuta.

Need äratavad vägisi vahel kibedaid mõtteid, need uudised Soomest... kui nad meelde tulevad sama-aegselt uudised Eestist...

A. A.